

MÁRKUS BEA

„Malenkij robot” Baranya vármegyében

Döntési folyamatok: hogyan választották ki a civil lakosok közül azokat, akiket a Szovjetunióban végzendő jóvátételi munkára mozgósítottak 1944/1945-ben?

Bevezetés

Az események óta eltelt közel 70 évben, különösen a legutóbbi két évtizedben a történészek nagyon sokat tettek a téma feltárásáért, mind nemzetközi, mind országos szinten. Arra azonban máig nincs biztos válasz, hogy az egyes településeken pontosan hogyan is zajlott az elvileg azonos rendelet helyi szintű végrehajtása, azaz a mozgósítandó német származásúak összeírása. Tudjuk, hogy egyes településeken magyar nemzetiségűek kerültek a németek közé, máshonnan elvitték a volt katonaszolgálatosokat; egyes térségekben a német név is elég volt, hogy az egyént a németek közé sorolják, megint máshol különös módon német többségű községek maradtak teljesen érintetlenül. Arra azonban nincs válasz, hogy miért történt így. Szintén nem tisztázott, hogy az ilyen eseményekért mennyiben voltak felelősek a magyar hatóságok, és milyen mértékben avatkoztak be a szovjet katonák; ennek kapcsán sokan hajlanak a teljes szovjet felelősség hangoztatására.

Tanulmányomban ezért elsősorban ezeket a döntési folyamatokat kívánom bemutatni Baranya vármegyében, azaz egy kisebb földrajzi-közigazgatási egységben, ahol már korábban dokumentálták, hogy a mozgósítási rendeletet nem hajtották egységesen végre. Kutatásommal arra kerestem a választ, milyen tényezők járulhattak hozzá ahhoz, hogy az egyént mint adott település lakóját német származásúnak minősítsék és elszállítsák, vagy ellenkezőleg, kimaradjon az összeírásból és a

szovjet jóvátételi munkára deportálásból. Mennyiben függött ez személyesen tőle – azaz az elmúlt évtized(ek)ben tanúsított viselkedésétől, nemzetiségi-politikai kérdésekben vallott állásfoglalásától, a népszámláláson a nemzetiségi hovatartozás és az anyanyelv kapcsán általa vallottaktól, illetve külső tényezőktől: attól, hogy hol lakott; a település nemzetiségi összetételétől és földrajzi elhelyezkedésétől; a magyar hatóságok viselkedésétől a végrehajtás során, vagy éppen az ottani szovjet csapatok önkényétől. Mikor került sor a mozgósítási rendelet „alternatív értelmezésére” – például a leszerelt katonák előállítására –, mivel ezt nem mindenhol rendelték el, ahogy a névelemzést sem.

Kutatási eredményeim elsősorban a községek magyar hatóságainak szerepét világították meg az eddig ismerteknél jobban, amit mindenképpen elgondolkodásra érdemesnek tartok a felelősség kérdésének tárgyalásánál. Ezzel nem a nagyhatalmak szerepét kívánom szépitni, amelyek megengedték, hogy a Szovjetunió munkaerő formájában is jóvátételt kaphasson a második világháború után. Ugyanakkor az egyéni felelősséget nem lehet teljesen kiiktatni azon az alapon, hogy a végrehajtás minden résztvevője csak parancsot teljesített. Szeretném megmutatni, hogy az érintettek szempontjából a másik legfontosabb döntést – azaz azt, hogy kinek kell ezt a jóvátételi munkát elvégeznie – ki és milyen alapon hozta meg.

Munkám során igyekeztem áttekinteni a rendelkezésre álló források legszélesebb körét, a súlypont azonban a Baranya Megyei Levéltár községi és járási szintű anyagaina, az eseményekkel egy időben, egy helyen keletkezett iratokra esett. A települési szint jelentőségét részben az adja, hogy a községek jegyzői személyes kapcsolatban álltak az érintettekkel, így az ő irataikban sokkal ritkábbak a tévedések, kihagyások, névelírások, mint a magasabb szintekre felterjesztett és csak esetlegesen fennmaradt anyagban.

Mivel a mozgósításokat elrendelő szovjet katonai parancsnokságok a megye megszállásakor a járási központokban rendezkedtek be, a végrehajtás során a járási szint jelentősége megnőtt a központi, vármegyei szinthez képest. Noha igyekeztek központilag szabályozni a végrehajtást, ez távolról sem volt

egységes, minden járásra kiterjedő. Ezt épp olyan jól mutatják a járasonként meglehetősen eltérő eredmények, mint pl. egy ránk maradt rendelet, amelyben az alispán először rendelkezik a németek mozgósításáról Pécs város orosz katonai parancsnokának 3. parancsa értelmében, a dokumentum dátuma azonban december 28.¹ Ekkor pedig egyes járásokban már egy hete zajlott az érintettek mozgósítása, nyilván nem az alispán rendelkezése, hanem a helyben lévő orosz parancsnokok és magyar hivatalok közti párbeszéd eredményeként.

Munkám során felhasználtam különböző visszaemlékezéseket; nemcsak a klasszikus értelemben vett oral history interjúkat, hanem a Schieder-féle történészbizottság 1950–1960-as években kiadott dokumentációjának magyar kötetét is, valamint a rendszerváltás idején készült interjúkat és azok irodalmi formájú feldolgozását, helytörténeti munkák és ún. Heimatbuch-ok ide vonatkozó részeit és mindeddig kiadatlan, nyers interjúkat. Utóbbiakat azonban óvatosan kezeltem, mivel a legtöbb esetben egy helyről és eseményről nem áll rendelkezésre több visszaemlékezés, így nincs meg az egymással való összevetés, az ellenőrzés lehetősége, a forráscsoport bővülésére pedig egyre kevesebb az esély. A visszaemlékezések megmaradtak kiegészítő jellegű forrásoknak, amelyek mindig egy-egy, a levéltári forrásokban felmerülő esetet illusztrálnak, támasztanak alá, kérdőjeleznek meg vagy mutatnak be részletesebben.

A tanulmányban Baranya összes települése helyett egy reprezentatív mintával dolgoztam, amely az 1941-es népszámlálás nemzetiségi és anyanyelvi adatainak² és a deportáltak településenkénti számának összevetéséből jött létre. Baranya vármegye a korszakban etnikailag heterogén terület volt, a német kisebbség elsősorban az északi és a keleti járásokba tömörülve

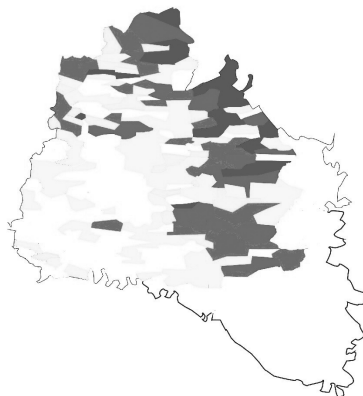
¹ Baranya Megyei Levéltár (BML) IV. 410. b. Baranya vármegye alispánjának iratai. Közgylési iratok 329/1945.

² CZIBULKA Zoltán (szerk.): *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás*. Magyar Statisztikai Társaság Statisztikatörténeti Szakosztálya: Központi Statisztikai Hivatal Levéltár, Budapest, 2004. 170–183.; DÁNYI Dezső (szerk.): *Az 1941-évi népszámlálás. 2. Demográfiai adatok községek szerint*. KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat; Magyar Országos Levéltár, Budapest. 1982. 172–180.

élt (hegyháti, pécsváradi, mohácsi és villányi járások), azaz a „Sváb Törökországként” (*Schwäbische Türkei*) is emlegetett vármegye területére eső részében.

Baranya vármegye járásai

Német nemzetiségűek Baranya vármegyében - 1941

Német anyanyelvűek Baranya vármegyében - 1941

Deportáltak településenkénti száma Baranya vármegyében

Ha a németek elhelyezkedését bemutató térképeket összevetjük azzal, amely a Szovjetunióba hurcolt civilek településenkénti számát (a sötétebb árnyalat a német lakosság, illetve az elhurcoltak nagyobb arányát) mutatja, az ellentmondások

szembetűnőek. Egyrészt a vármegye délnyugati részéből, ahol a lakosok egyáltalán nem vallották magukat németnek, sokakat elhurcoltak; másrészt a pécsváradi és a mohácsi járás határán élő német tömbben feltűnően elmaradt a jóvátételi munkára szállítás. Ez a helyzet felvet bizonyos kérdéseket, amelyeket négy szisztematikus csoportban fogok megválaszolni, dolgozatom fejezeit is ezekhez igazítva.

1. Hogyan zajlott le az emberek összegyűjtése a német többségű településeken? Kiket, milyen indokkal szállítottak el?

2. Olyan településeken, ahol a németek kisebbségben voltak, és történtek elszállítások, tényleg ezt a kisebb számú német lakosságot érintette-e csak a probléma?

3. A teljesen magyar településeken, ahonnan mégis történt elszállítás, kiket vittek el és milyen indokkal?

4. Azokon a német többségű településeken, ahonnan nem vittek el senkit, mi történt, miért mentesülhettek az ott lakók?

A szovjet jóvátételi munka

Gyakran találkozni a második világháborúval foglalkozó munkákban olyan megállapításokkal, hogy a mind emberéletben, mind anyagiakban hatalmas veszteségeket elszenvedett Szovjetunió valójában nem is tartozott a győztes nagyhatalmak közé. Noha ez túlzásnak tűnhet, számokban mérve kétségtelenül a sztálini állam vesztette a legtöbbet a háború éve alatt. Ennek következtében, valamint a frontszolgálat miatti munkaerő-kiesés és a hadiiparba való átcsoportosítások folytán komoly munkaerőhiány lépett fel a háború végén, amit a megszállt területek újjáépítése, majd a hidegháború kialakulása következtében folytatott erőltetett iparosítás még inkább felerősített.

Ebben a helyzetben nyilvánvalóvá vált, hogy az országban már meglévő és működő munkatábor-rendszereket nem hogy leépíteni nem fogják, hanem éppen akkor indul meg igazi „virágzásuk”. A GULAG- és a GUPVI-rendszer ugyan komoly eltérést mutat e tekintetben³ – előbbi a háborút követően fokoza-

³ GULAG (1930–1956): Állami Javító Munkatáborok Igazgatósága; (G)UPVI (1939–1951): Hadifogoly- és Internáltügyi (Fő)Parancsnokság.

tosan növekedett, csúcspontját az 1950-es évek elején érte el, és csak a Sztálin halálát követő amnesztiával kezdett lassan leépelni;⁴ vele szemben a GUPVI 1945 végére érte el legnagyobb kiterjedését,⁵ ám attól kezdve története a fokozatos lebomlásról szólt –, de közös bennük, hogy a háború végeztével mindketőt teljes kapacitásával az ország gazdasági talpra állításának szolgálatába állították.

Ezek a veszteségek egyben diplomáciai eszközzé is váltak a szovjet fél kezében a többi nagyhatalommal való tárgyalásokon. Sztálin sohasem mulasztotta el a szovjet áldozat nagyságát felemlíteni, ezáltal legitimálva a szovjet igényt a különösen magas jóvátételre, amelyet tárgyalópartnerei jogosnak fogadtak el. Kiemelkedő fontosságú volt a jaltai konferencia 1945. február 4–11. között, amelyen egyebek mellett a jóvátétel kérdését is hivatalos dokumentumban rögzítették, különös tekintettel a németek jóvátételi kötelezettségére a Szovjetunióval szemben.⁶ Ennek alapján Németországnak három formában kellett jóvátételt teljesítenie: részben a nemzeti vagyon egy részének átadásával, áruszállításokkal meg nem határozott ideig, és a német munkaerő felhasználása révén.

A munkaerő-felhasználást akkor nem részletezték. Sztálin a kérdés felmerülésekor közölte, hogy a szovjet fél még nem készült fel erre.⁷ Csakhogy 1945. február 5-én, amikor ez elhangzott, már zajlott a „német munkaerő” egy csoportjának deportálása a Szovjetunióba, részben a konferencián jelen lévő és a jóvátétel részleteit Sztálinnal előzetes jelentésben ismertető Majszkij-bizottság többéves tervezete alapján. Tehát a szovjet fél tudatosan tévesztette meg tárgyalópartnereit. Hallgatólagos beleegyezésüket sikerült is megszereznie a német munkaerő

⁴ Ralf STETTNER: „Archipel GULag”: *Stalins Zwangslager – Terrorinstrument und Wirtschaftsgigant. Entstehung, Organisation und Funktion des sowjetischen Lagersystems 1928–1956*. Ferdinand Schöningh, Paderborn, München–Wien–Zürich, 1996. 172.

⁵ VARGA Éva Mária: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956). Az oroszországi levéltári források tükrében*. Russica Pannonica, Budapest, 2009. 125.

⁶ Robert KÄMMERER (Hrsg.): *Die Konferenzen von Malta und Jalta. Dokumente vom 17. Juli 1944 bis 3. Juni 1945*. Deutsche Ausgabe. Verlag für politische Bildung, Düsseldorf, 1956. 907–908.

⁷ Uo. 590.

felhasználásához anélkül, hogy részletesen tájékoztatta volna őket a már megkezdett végrehajtásról.

A Szovjetunióban a német munkaerő felhasználása 1943 óta napirenden volt. Felelőse és legfőbb kidolgozója Ivan Mihajlovics Majszkij helyettes külügyi népbiztos, aki 1943 novemberétől a szovjet jóvátételi ügyek bizottságát is vezette.⁸ Majszkij legalább 10 évi jóvátételi munkával és elsősorban szakképzett munkaerővel számolt, ennek igénybevételét a németek által az országnak okozott károkkal indokolta.

Az igénybe vett német munkaerő legnagyobb részét a háború után még hosszú évekig visszatartott hadifoglyok adták. Mellettük jóval kevesebben voltak a háború végén a Szovjetunióba szállított civilek. Ezek két különböző intézkedés folytán kerültek keletre. Először a közép- és délkelet-európai országokban élő és nagyrészt azok állampolgárainak számító „népi németeket” szállították el (ők a szovjet dokumentumokban a „mobilizált és internált” németek G csoportjaként szerepelnek).⁹ A hadi eseményeknek megfelelően rövid időn belül követte ezt a másik mozgósítás, a „birodalmi németek” igénybevétele a Harmadik Birodalom megszállt területeiről („internáltak és letartóztatottak B csoportja”).¹⁰ Tanulmányom szempontjából előbbi csoport története a fontosabb.

Az eseményeket elindító rendelet ismeretlen. 1944. november 24-én Lavrentyij Berija belügyi népbiztos jelentést nyújtott be Sztálinnak, miszerint a korábbi utasítás értelmében a 2., a 3. és a 4. Ukrán Front által megszállt kelet-európai területeken a Belügyi Népbiztosság (NKVD) megbízottjainak három csoportja 10 napon belül elvégzi az ott élő német nemzetiségű lakosság számbavételét.¹¹ A végrehajtásban további 106 kém-

⁸ Pavel POLJAN: „Westarbeiter”. Internierung, Deportation und Ausbeutung deutscher Zivilisten aus Europa in die UdSSR. In: Karl EIMERMACHER–Astrid VOLPERT (Hrsg.): *Verführungen der Gewalt. Russen und Deutsche im Ersten und Zweiten Weltkrieg*. Wilhelm Fink Verlag, München, 2005. 1268–1270.

⁹ VARGA Éva Mária: I. m. 157.

¹⁰ VARGA Éva Mária: I. m. 355.

¹¹ Pavel POLJAN: *Westarbeiter. Reparationen durch Arbeitskraft. Deutsche Häftlinge in der UdSSR*. In: Dittmar DAHLMANN–Gerhard HIRSCHFELD (Hrsg.): *Lager, Zwangsarbeit, Vertreibung und Deportation. Dimensionen der Massenverbrechen*

elhárító csoport vett részt A. N. Apollonov (Berija helyettese) és I. M. Gorbatyjuk, a hátszág biztosításáért felelős NKVD-csapatok főparancsnoka vezetésével. Az előzetes felmérés addigi eredményeit Berija december 5-én kapta meg. December 15-én jelentette Sztálinnak, hogy annak alapján mennyi emberre lehet számítani. December 16-án már ki is adták az Állami Védelmi Bizottság 7161. számú határozatát,¹² amely elrendelte a német származású, munkaképes lakosság mozgósítását a Szovjetunióba Bulgáriából, Jugoszláviából, Magyarországról, Romániából és Csehszlovákiából. A határozat az eredeti tervekkel ellentétben nemcsak a 17–45 éves korú férfiakra, hanem a 18–30 közötti nőkre is vonatkozott.¹³

Az összeírtak és érintettek száma szovjet források alapján:¹⁴

	Jegyzékbe véve			Mozgósítva		
	Férfi	Nő	Összesen	Férfi	Nő	Összesen
Románia	186509	235337	421846	36590	32742	69332
Magyarország	19024	31268	50292	20989	10934	31923
Jugoszlávia	32966	40606	73572	3692	7243	10935
Csehszlovákia	1412	2837	4250	49	166	215
Bulgária	524	565	1089	55	20	75
Összesen	240435	310613	551049	61375	51105	112480

1944. december 26-án készen álltak a tervek a végrehajtáshoz. Csehszlovákiában és Bulgáriában ez az alacsony létszám miatt néhány NKVD-alakulat bevonásával történt meg, Romániát hat, Magyarországot és Jugoszláviát pedig két-két

in der Sowjetunion und in Deutschland 1933 bis 1945. Klartext Verlag, Essen, 1999. 344.

¹² Pavel POLJAN: *Westarbeiter*. 345.

¹³ Pavel POLJAN: *Against Their Will*. Central European University Press, Budapest–New York, 2004. 250.

¹⁴ V. B. KONASZOV–A. V. TERESCSUK: *Berija és a „malenkij robot”. Dokumentumok Ausztria, Bulgária, Magyarország, Németország, Csehszlovákia és Jugoszlávia polgári lakossága 1944–1945-ös internálásának történetéről*. Ford.: URBÁNNÉ KOHÁNKÁ Andrea. *Történelmi Szemle*, 2004/3–4. 394–395.

operatív zónára osztották; ezek mindegyikének megadott határidőre kellett elvégeznie a mozgósítást, amely 1945. február 2-ig végleg lezárult. A végrehajtással a szovjet vezetők olyannyira elégedettek voltak, hogy Berija később az abban résztvevők kitüntetését javasolta a különleges feladat sikeres ellátásáért.¹⁵

Az elszállítottak nagy részét a terveknek megfelelően a Donyec-medence szénbányáinak helyreállításánál vették igénybe,¹⁶ másokat építési munkálatokon, a vaskohászatban, a faiparban stb. A főbb területek, ahol internáltak nagy számban tartózkodtak, Sztalino, Vorosilovgrád, Dnyepropetrovszk, Szverdlovszk voltak.¹⁷ Az internáltak repatriálását azonban, gyorsan romló egészségügyi állapotuk miatt, már 1945-ben meg kellett indítani. A hazaszállítás 1949-ig megtörtént, ezt követően csak azok tartózkodtak a Szovjetunióban, akik ellen ítélet született.¹⁸ A gazdaságilag egyébként sem különösebben produktív csoport igénybevételét mérlegelve azonban sokkal kevésbé lényeges,¹⁹ hogy az eltartásukra és őrzésükre fordított összeg és az általuk termelt érték különbözete pozitív vagy negatív volt-e, minthogy olyan munkákon vették őket igénybe, amelyekre önként vállalkozót adott esetben egyáltalán nem találtak volna, vagy ahol nem állt rendelkezésre más munkaerő.

A magyarországi végrehajtás eseményeit részben a szovjet levéltári, részben az országos források alapján már többen részletesen feldolgozták.²⁰ Ennek összefoglalásától és megismétlésétől eltekintek, annál is inkább, mivel témám szempontjából sokkal fontosabbnak érzem annak bemutatását, máshol hogyan zajlott az érintettek kiválasztása. Erre pedig ezek a munkák nem adnak választ.

¹⁵ Pavel POLJAN: *Westarbeiter*. 354.

¹⁶ Mathias J. KANDLER: Nr. 657. *Im Donbass deportiert 1945–1949*. Farca Verlag, Villingen-Schwenningen, 2009. 41.

¹⁷ Pavel POLJAN: *Against Their Will*. 278.

¹⁸ Pavel POLJAN: *Westarbeiter*. 364–365.

¹⁹ Andreas HILGER: *Deutsche Kriegsgefangene in der Sowjetunion, 1941–1956. Kriegsgefangenenpolitik, Lageralltag und Erinnerung*. Klartext, Essen, 2000. 118.

²⁰ Pl. Pavel Poljan, Stark Tamás, Bognár Zalán, Varga Éva Mária részben hivatkozott munkái.

A Magyarországról elszállítottak számát illetően a fenti táblázatba foglaltakon kívül számos más, egymásnak ellentmondó adatokkal is lehet találkozni. Zielbauer György 1989-ben 44 013 főt számolt össze külügyminiszeri iratok és néhány helyi kiegészítés alapján,²¹ egy évvel később kb. 63 927-et.²² Ugyanekkor Füzes Miklós 17 809 fővel számolt,²³ noha annál jóval többre becsülte az elhurcoltak számát; Tilkovszky Loránt 60 000–65 000-ról írt.²⁴ A határozat végrehajtásáért felelős személyek 1945. február 2-án tett jelentésében tehát Magyarországról 31 923 embert szállítottak el, az öt érintett országból pedig összesen 112 480 személyt mozgósítottak.²⁵

A táblázat, ha Magyarországot illetően összehasonlítjuk a „Jegyzékbe véve” és az „Összesen” rubrikát, különösnek tűnhet, mivel eszerint több férfit vittek el az országból, mint ahányat egyáltalán összeírtak. Az 50 292, mint az ország területén élő német nemzetiségűek összlétszáma, már azért is alacsonynak tűnik, mert csak Baranya területén 60 702 német nemzetiségű élt az 1941-es népszámlálás adatai szerint (és korántsem biztos, hogy német származásúként csak azokat vették jegyzékbe, akik magukat ténylegesen német nemzetiségűnek vallották).²⁶ Nagy valószínűséggel ennek az az oka, hogy a két oszlop összeállítása között időbeli különbség volt. Az első oszlop adatait Berija december 5-én kapta meg, tehát a teljes országterület megszállása előtt; s éppen az erősen német lakta „Sváb Törökország” (*Schwäbische Türkei*) területe hiányozhatott belőle. Ezt alátámasztja, hogy a végrehajtás 10 operatív zónájából kettő esett Magyarország területére (a Pest-Pilis-Solt-Kiskun-Csongrád térségeket magába foglaló 7., illetve a Jász-Nagykun-Szolnok-

²¹ ZIELBAUER György: *Magyar polgári lakosok deportálása és hadifogsága (1945–1948). Történelmi Szemle*, 1989/3–4. 289.

²² ZIELBAUER György: *A magyarországi németiség nehéz évtizede. 1945–1955.* Pannon Műhely, Szombathely, 1990. 30.

²³ FÜZES Miklós: *Modern rabszolgaság. Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáborában.* Formatív, Budapest, 1990. 52–62.

²⁴ TILKOVSKY Loránt: *Nemzetiség és magyarság. Nemzetiségpolitika Magyarországon Trianontól napjainkig.* IKVA, Budapest, 1994. 133.

²⁵ VIDA István (szerk.): *Iratok a magyar-szovjet kapcsolatok történetéhez. 1944. október – 1948. június. Dokumentumok.* Gondolat, Budapest, 2005. 101.

²⁶ CZIBULKA Zoltán: I. m. 170.

*Békés–Heves–Hajdú-Bihar és a romániai Szatmárnémeti területeit tartalmazó 8. szektor).*²⁷ Az említett terület megyéi (Baranya, Somogy, Tolna) tehát nem szerepelnek. Ezért valószínű, hogy ezzel a térséggel eredetileg nem számoltak, az összeírtak létszámában az itteniek még nem foglaltattak benne, míg a mozgósítottakéban már igen. Végül e térségek kimaradására utal, hogy Baranya községekben a szovjet megszállás első jele szinte kivétel nélkül mindenütt az orosz katonai parancsnok azon rendelete, hogy listát kér az ott élő német lakosságról. Ilyet aligha kértek volna, ha kész listákkal érkeznek. E listák elkészítésének módja éppen tanulmányom egyik fő tárgya.²⁸

A különbségek oka valószínűleg az, hogy az ország területéről számos egyéb minőségben is szállítottak el civileket, nemcsak a 7161-es határozat folytán. Ezt igazolja az is, hogy a december 16-i dátumot jóval megelőzően történtek elhurcolások az ország megszállt területeiről, és az érintettek jelentős része nem tartozott a német kisebbséghez. Így a jelentésben szereplő több mint 30 000 főnél jóval magasabb lehet az országból elvittek száma, ugyanakkor ezt a németként mozgósítottak létszámaként elfogadhatjuk.

A civilek mozgósításának előzményei Baranya vármegyében

Az események bemutatásához fontos ismertetni bizonyos baranyai demográfiai adatokat, amelyek az 1941-es népszámlálás eredményein alapulnak. Magyarország lakossága az 1941. évi népszámlálás felvételének időpontjában 9 316 074 volt, ebből Baranya vármegye területén 359 620 élt, azaz az ország népességének kb. 3,86%-a.²⁹ Ebből a vidéken lakók száma 220 859,

²⁷ Pavel POLJAN: *Deutsche aus Ungarn: Deportation in die Sowjetunion*. In: Detlef BRANDES–Holm SUNDHAUSSEN–Stefan TROEBST (Hrsg.): *Lexikon der Vertreibungen. Deportation, Zwangsaussiedlung und ethnische Säuberung im Europa des 20. Jahrhunderts*. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 2010. 180–183.

²⁸ BML V. 132. a. A kaposszekcsői körjegyzőség iratai 3158/1944; BML V. 155. b. Mekényes nagyközség iratai 438/1945; BML V. 163. a. A pellérdi körjegyzőség iratai, 9/1945; stb.

²⁹ A fejezet statisztikai adatai a Dányi Dezső, illetve a Czibulka Zoltán által szerkesztett, fentebb hivatkozott statisztikai kiadványok alapján kerültek kiszámításra.

285 településen. Német nemzetiségűnek vallotta magát a vármegyében 67 401 fő (19%), Pécsset figyelmen kívül hagyva 65 871 (23%); a magukat német anyanyelvűnek vallók száma a vármegyében 95 910 fő (27%), Pécs nélkül 92 299 (32%) volt.

A számszerű adatok maguk is árulkodnak a térség nemzeti-ségi helyzetéről. A német kisebbség nemcsak hogy az országos átlagnál jóval magasabb számban volt jelen, de aktív nemzetiségi életet is élt. Erre utalnak az olyan reprezentatív események, mint a Magyarországi Németek Szövetsége (*Volksbund der Deutschen in Ungarn*) 1939. április 29-i cikói zászlóbontása,³⁰ a Német Ifjúság (*Deutsche Jugend*) 1941. június 29-i megalakulása Mágocson,³¹ vagy a Volksbund-iskola megnyitása Hidason³² és más községekben. A vármegye településeinek több mint egyharmadában, összesen 131 helyen alakult Volksbund fiókegysület,³³ ezek nagy része az alapítást követően viszonylag hamar, 1940 nyarán.³⁴

A magyar hatóságok az 1920–1930-as évektől folyamatosan nyomon követték a „pángermán mozgalom” kibontakozását, amelynek az ország más térségeivel ellentétben, ahol más politikai mozgalmak is intenzíven jelen voltak (nyilasok, szociáldemokraták), itt szinte kizárólagos figyelmet szentelhettek. A mozgalom bizonyos elemei kapcsán nagy mennyiségű fennmaradt forrás igazolja, hogy a közigazgatási és egyházi szervek számára a kérdés valóban égető fontosságú volt. Sokszor vizsgálták, tárgyalták és vitatták az iskolai oktatási nyelv megválasztá-

³⁰ TILKOVSKY Loránt: *Ez volt a Volksbund*. Kossuth Könyvkiadó, 1978. 54–55. – Cikó nem Baranya vármegyében helyezkedik el, hanem a tolna-baranyai határ mentén, földrajzi közelsége miatt mégis fontos itt megemlíteni.

³¹ TILKOVSKY Loránt: *Ez volt a Volksbund*. 157.

³² Uo. 208.

³³ BML IV. 434. a. Baranya vármegye egyesületi alapszabályainak levéltári gyűjteménye.

³⁴ Paul FLACH: *Ortsgruppengründungen des Ungarländischen Deutschen Volksbildungsvereins (1924–1940) und des Volksbundes der Deutschen in Ungarn (1938–1941)*. München, 1968. 11–15.

sát és a tanító személyét,³⁵ a németországi munkavállalást,³⁶ a szentmise nyelvét,³⁷ illetve a községi Volksbund és Deutsche Jugend fiókegyletek megalakítását és különböző programjait, előadásait.³⁸

Ez idővel egyre több konfliktushoz vezetett, különösen akkor, amikor a háború alakulásának és Magyarország német megszállásának hatására a német szervezetek egyre inkább átpolitizálódtak, és míg a kezdeti előadások még kulturális vagy épp mezőgazdasági tájékoztató kérdéseket érintettek, 1944 májusában már az SS-be való belépésre buzdítás volt a téma.³⁹ Ennek engedélyezése pár évvel korábban a magyar hatóságok számára elképzelhetetlen lett volna, de a megváltozott helyzetben egyre kevesebb eszközük maradt a községek német lakosságával szemben, különösen miután a községekben 1944-ben általánossá vált a német katonaság jelenléte. Ez az állapot sok esetben különösen elmélyítette a német nemzetiségű lakosság és az előző év(tized)ek során az asszimiláció elősegítésének nyílt vagy burkolt szándékával fölébe kinevezett magyar világi és egyházi vezetők már korábban is meglévő ellentétét.

Az ilyen konfliktusok egyik legnyilvánvalóbb példája a Német Ifjúság helyi csoportjait ellenőrző Balázs Ferenc állami népiskolai felügyelő esete Babarcon. Balázst 1944 nyarán

³⁵ FÜZES Miklós (szerk.): *Nemzetiségi ügyek dokumentumai Baranyában 1923–1938*. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 2001. 234–301.; Pécsi Püspöki Levéltár (PPL) 1. b. Újabb egyházkormányzati iratok 1069/1941.; PPL 1. b. 2998/1941.; PPL 1. b. 24/1942.; PPL 1. b. 3818/1943.; BML IV. 421. b. A pécsi járás főszolgabírójának iratai, 141/1944. stb.

³⁶ FÜZES Miklós (szerk.): *Nemzetiségi ügyek dokumentumai Baranyában 1938–1944*. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 2000. 83–113.

³⁷ PPL 1. b. 581/1940.; PPL 1. b. 1290/1940.; PPL 1. b. 3572/1941.; PPL 1. b. 1069/1941.; PPL 1. b. 3818/1943.

³⁸ FÜZES Miklós (szerk.): *Nemzetiség ügyek dokumentumai Baranyában 1938–1944*. 113–163.; Ilyen jellegű iratok szinte minden járásból és településről fennmaradtak, pl. BML IV. 421. b. 283/1944.; BML IV. 423. a. A pécsvárad járás főszolgabírájának elnöki iratai 98/1940.; BML IV. 423. b. A Pécsvárad járás főszolgabírájának iratai 254/1944.; BML IV. 426. b. A siklósi járás főszolgabírájának iratai 429/1944.; BML IV. 427. b. A szentlőrinci járás főszolgabírájának iratai 556/1944.; BML V. 115. b. Dunaszekcső nagyközség iratai 880/1944. stb.

³⁹ BML IV. 421. b. 3393/1944.

nemcsak az ellenőrzés végrehajtásában akadályozták meg, hanem olyan durván bántak vele, hogy ügyében eljárás indítását és nyugállományba helyezését kezdeményezte.⁴⁰ A babarci plébános már 1943-ban jelentette a püspöknek a térség nemzetiségi múltja kapcsán, hogy a térség német és magyar lakói közt a Volksbund megalakulása óta ellentétek vannak, „főleg Babarcon, ahol nagy bűn magyar nemzetiségűnek lenni”.⁴¹

A papok jelentései számos esetben dokumentálják saját személyes ítéletüket és ellenérzésüket a minden rossz okának tartott Volksbund, de esetenként a település lakossága iránt is. Ligeten a „németiség faji jellegét nem tagadja meg” – írták. – Sárokon erősen szervezkedtek, és nem őszinték. Mecsekjánosiban a Szent István óta tartó békés együttélés véget ért, „még egy és ugyanazon családtagoknál sem lehet felismerni az asszimilációt, disszimiláció gyenge szó a kifejezhetőségre: pokol uralkodik itt most, nem egyéb”. Az erős német többségű Püspöknádasdon a plébános, röviddel azután, hogy megpróbálkozott a magyar oktatási nyelv bevezetésével,⁴² amely a szülők ellenállásán megbukott, így nyilatkozott: „Hazafias magatartásuk ellen nem merült fel a múltban kifogás. Nem volt példásnak mondható, de kilengésekről nem tudok. Most az izgatások, a külföldi propaganda alatt a helyzet az, hogy a lakosság igen nagy százaléka csak itt él, magyar kenyeret eszik, de szíve-lelke másutt van, hazája nem itt van, másnak drukkol és várja, míg megvalósul legszebb álma: pusztulása mindannak, ami magyar, és a német uralom bevonulása.”

Valószínűleg még élesebbé tették a helyzetet a lakosság olyan kérelmei, mint 1941-ben Hirden a németül nem tudó tanító,⁴³ illetve Németbólyban a magyar hitoktató leváltására tett kísérlet,⁴⁴ amelyet a püspökség elutasított, így a nemkívánatos személy látta el továbbra is a feladatot. Az egyházi személyek ellenérzése a német mozgalommal kapcsolatban nem minden

⁴⁰ BML IV. 401. a. Pécs város főispánjának iratai 406/1944.

⁴¹ PPL 1. b. 3818/1943.

⁴² MAKK Károlyné: *Die Geschichte der Ungarndeutschen in Nadasch zwischen 1930 und 1950*. In: STIRLING János: *Unser Schicksal*. Bornus, Pécs, 2001. 11.

⁴³ PPL 1. b. 1069/1941.

⁴⁴ PPL 1. b. 2998/1941.

esetben a hivatalos álláspontot tükrözte, gyakran inkább a keresztényi élettől való elfordulás miatt emeltek kifogást. Ilyen hozzáállás példája Sebő Pál mágocsi plébános, aki a *Historia Domusban* az országos ifjúsági nap (Landesjugendtag) kapcsán nem a fiatalok magyarellenessége miatt panaszkodik, hanem azért, mert azok, az eseményen részt véve, elmaradoztak az egyházi rendezvényekről, s az öltözetük is hiányos volt.⁴⁵

A világi hatóságok iratanyagában ennél sokkal kevesebb utalás történik a tisztségviselők személyes álláspontjára, noha az a Volksbund-rendezvények kapcsán tett jelentésekben sok esetben akkor is egyértelmű, ha az illető nem adott nyíltan hangot ellenszenvének, mint a püspöklaki körjegyző egy 1940-es jelentésében.⁴⁶ Egy ottani visszaemlékező is utal arra, hogy e község vezetőinek németek iránti ellenszenvé akkor nem csak egy adott konfliktus miatt éleződött ki. Utóbb, már 1944 decemberében, a szovjetek megszállta Pécsváradon összegyűjtött asszonyoktól a bíró így búcsúzott: „Na csak menjetek, mert ide úgysem jöttök már.”⁴⁷ Ezek után nem annyira meglepő, hogy a szovjet rendelet értelmében ennek a visszaemlékezőnek kisgyermekes anyaként, egy másiknak az előírt korhatárt még el nem ért 17 éves lányként nem is kellett volna Pécsváradra mennie, a helyi előjárók mégis a listára írták őket.⁴⁸

Számos hasonló jel mutat a helyi vezetők masszív németellenességére, amely már jóval az események előtt jellemző volt. A források szerint a magyar illetékesek magatartása az 1920-as évektől változatlan volt, a Magyarországi Németek Népművelődési Szervezetének aktivitását (*Ungarndeutschen Volksbildungverein*) ugyanazzal az intenzitással figyelték meg,

⁴⁵ *Historia Parochiae Mágocs.*

⁴⁶ BML IV. 423. a. 44/1940.

⁴⁷ BAUMANN Tímea: „...még ha száz évig élnék, akkor se menne ki a fejemből...” In: BOGNÁR Zalán (szerk.): *„Egyetlen bűnünk a származásunk volt...”*. Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini lágerbe, 1944/45–1950. Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs, 2009. 94.

⁴⁸ MÁRKUS Beáta (szerk.): *„Messze voltam én fogságban, nagy Oroszországban...”*. Magyarországi németek szovjet kényszer munkán 1944/1945–1949. „Malenkij robot” interjúkötet. Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs, 2013. 102.

*mint később a Volksbund valóban politikával fűtött megmozdulásait. Már jóval az 1940-es évek előtt felmerült körükben a német kisebbségiek visszaszorításának gondolata, ami később előkészíthette az ellenük alkalmazott retorziók szellemi közegét.*⁴⁹

Ha a magyar–német ellentétén kívül még figyelembe vesszük, hogy maga a németiség is megosztott volt a Volksbundhoz és általában a Harmadik Birodalom háborús politikájához való csatlakozást illetően, konfliktusokkal teli időszak képe rajzolódik ki.

Elhurcolások a német többségű járásokból

A Vörös Hadsereg december első napjaiban foglalta el a vármegye településeit, amit a német lakosság tömeges nyugatra menekülése előzött meg.⁵⁰ Hamarosan beigazolódott, hogy a menekülők félelme nem volt alaptalan; a hegyháti járásban december 20-án a főszolgabíró közölte, hogy a szovjet parancsnokság utasítására a németeket össze kell írni.⁵¹ Hogy hogyan, azt nem mondták meg. Azt sem, kik számítanak németnek. Csupán javasolták: írják össze azokat, akik 1941-ben német nemzetiségűnek, esetleg német anyanyelvűnek vallották magukat, de a Volksbund-tagokat mindenképp.

A bizonytalanságot jelzi egy magánlevelezés, amely a mágocsi anyagban maradt fenn, s két, erősen eltérő hivatalnoki hozzáállásra következtethetünk belőle. Egyik fél a kaposszekcsői körjegyző. A körjegyzőség területén ekkor csak a Volksbund tagjait írták össze, „a többi ügyis magyarnak vallotta magát”, és a kaposszekcsői jegyző szerint „így helyes, ha most a magyarsághoz húzó németeket magyarnak számítjuk”. Vele szemben Mágocson csak azokat nem vették listába, akik magyarnak vallották magukat: mint a jegyző írja, ő ezeket ismeri, de kevés van

⁴⁹ SPANNENBERGER Norbert: *Az író felelőssége, avagy hogyan némult el a hidasí harang?* In: VITÁRI Zsolt (szerk.): *Minderheiten und Mehrheiten in ihren Wechselbeziehungen in südöstlichen Mitteleuropa*. Universität Pécs, Pécs, 2009. 87–104.

⁵⁰ BML IV. 420. b. A hegyháti járás főszolgabírájának iratai 27/1944.

⁵¹ BML V. 132. a. 3158/1944.; BML V. 149. b. Mágocs nagyközség iratai 37/1945.; BML V. 155. b. 438/1945.

belőlük. „A többi német, ha most nem is tagja a Volksbundnak, de az volt, tehát nem lehet magyar.”⁵² Egyéb forrásokkal összevetve is kimutatható, hogy valóban így cselekedtek: a mágocsi visszaemlékezések már az általuk „első transzportnak” nevezett december 27-i mozgósítottak számát 103-ban adták meg, s ez szokatlanul magas, noha valószínűleg a munkaképtelenként szabadon bocsátottakat nem is tartalmazza.⁵³ Ezzel ellentétben a kaposszekcsői körjegyzőséghez tartozó csikóstöttösi visszaemlékező megemlíti, hogy első körben valóban csak a Volksbund-tagoknak kellett menniük.⁵⁴ Ezen jegyző humánus hozzáállásának megítélését azonban némileg árnyalja egy visszaemlékező utalása annak német élettársára.⁵⁵

A pécsváradi járás főszolgabírója december 22-én kapott parancsot a helyi szovjet katonai parancsnoktól a német származású lakosság összeírására.⁵⁶ December 24-én az elkészült névjegyzékben szereplő 18–30 éves nők és 17–45 éves férfiak kötelesek voltak december 26-ra legfeljebb 200 kg-os csomaggal Pécsváradon megjelenni, ahonnan Pécsre irányították őket. A főszolgabíró – bár az igénybevétel pontos célját nem ismerte, csak feltételezte, hogy az érintetteket huzamosabb ideig hadimunkára viszik – az alispánhoz fordult az ügyben, mivel az útnak indítottak között szerinte hazához hűek éppúgy voltak, mint korábban magyarellenés propagandát folytatók. Ezek egyenlő bánásmódban részesítését igazságtalannak tartotta.⁵⁷

A névjegyzékek elkészítésének módjáról és körülményeiről ritkán esik szó a szakirodalomban, noha a forrásokban gyakran olvasni róla. Mint az a hegyháti járás főszolgabírójának december 20-i rendeletéből is kiderül, a német származás megállapítását a szovjet parancsnok a magyar hatóságokra bízta.⁵⁸

⁵² BML V. 149. b. 37/1945.

⁵³ Franz TEUFEL: *Mágocs. Nagyközség Baranyában*. Mágocsért Alapítvány, Mágocs, 1993. 336.

⁵⁴ Interjú F. I.-nel. Az interjú a szerző birtokában.

⁵⁵ Lastenausgleichsarchiv (továbbiakban LAA) Ost-Dok 2. Nr. 362.

⁵⁶ BML IV. 410. b. Baranya vármegye alispánjának általános iratai 118/1945.

⁵⁷ BML IV. 401. b. 118/1945.

⁵⁸ BML IV. 410. b. 329/1945.

A kérdés eldöntéséhez a főszolgabíró maga is csak javasolta az esetleges Volksbund-tagság figyelembevételét, illetve az 1941-es népszámlálás nemzetiségi és anyanyelvi eredményeit. Itt már eleve feltűnő, hogy a magyar hatóságok kaptak egyfajta döntési szabadságot, noha a főszolgabíró által javasolt végrehajtási mód ennek a mozgástérnek objektív határokat szabni látszik, mivel mind a népszámláláskor vallottak, mind a Volksbund-tagság egyértelműen meghatározza, kire vonatkozzon a rendelet, és kire ne – ráadásul az egyénnek egy korábbi, szabad elhatározásából fakadó döntése alapján.

Az 1941-es népszámlálás adatait nem használhatták, azok egyéni adatai nem álltak rendelkezésre a körjegyzőségekben, mivel vonatkozott rájuk az 1929. évi XIX. tc. 18. és 21. §-a.⁵⁹ Ezt, azaz a népszámlálási adatok védelmét csak egy évvel később, a kitelepítési rendelet kapcsán sértettek meg a Központi Statisztikai Hivatal nem elhanyagolható ellenállási kísérletei ellenére.⁶⁰ Ezt mutatják az előállítás elrendelése után megindult mentesítési akciók is, amelyekre csak akkor nyílt lehetőség, ha az illető nemzetiségi és politikai múltjának feddhetetlenségét igazolták. Ilyen községi bizonyítványok nagy számban maradtak fenn. A legkülönbélebb személyek (szomszédok, munkaadó, politikai pártok) igazoltak aláírásukkal egyes személyeket, mondván, hogy azok „jó magyarok, sohasem voltak a Volksbund/hazaellenes pártok tagjai, nem tanúsítottak magyarellenos magatartást, magyar hadseregben szolgáltak”. Ezekre a sokszor érezhetően kétségbeesett kísérletekre aligha lett volna szükség, ha a népszámlálás eredményei alapján eldönthető lett volna, hogy az egyén minek vallotta magát 1941-ben.

Olyan településeken, ahol a lakosság 80–90%-ban vallotta magát német nemzetiségűnek, aligha lehetett nagyot hibázni, de szintén kérdéses, miért írtak fel valakit a listára, mást miért

⁵⁹ 1929. évi XIX. tc. a hivatalos statisztikai szolgáltról <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7783> (2013. 12. 7.)

⁶⁰ BANK Barbara-ÖZE Sándor (szerk.): *A „német ügy” 1945–1953: a Volksbundtól Tiszalókiig*. Magyarországi Németek Országos Önkormányzata, München–Backnang–Budapest, 2005. 14.

nem – erre nézve azonban biztos adat soha nem fog a rendelkezésünkre állni.

Bizonyos összefüggések azonban feltételezhetőek, legyen szó akár olyan triviálisnak tűnő ellentétekről, mint Ratting Anna esete Babarcon, akit elmondása szerint a helyi tanár azért írt fel a listára, mert az akkor 18 éves lány apja előző nap nem vitt neki tojást.⁶¹ Hatottak évtizedek alatt kialakult ellentétek is. Érdemes összevetni az előző években különösen problémásnak számító községeket a településről elvittek számával (és ezek közül azokéval, akik a szovjetek által megadott korhatárba bele sem estek, tehát nem kellett volna őket előállítani, a magyar fél mégis megtette, mint több, akkor 17 éves lány esetén, például Püspöknádasdon és Püspöklakon).⁶²

A lista elkészítésében általában a jegyző, a bíró, a helyi pap és a tanító vett részt, sok esetben a tanító volt a népszámlálási biztos.⁶³ Erről a visszaemlékezők jelentős része tudott,⁶⁴ illetve a levéltári forrásokban is több utalás van bizottság felállítására és működésére. Egy bikali visszaemlékező szerint például az ottani jegyző a katolikusokat elkezdte leszedni a listáról, mondván, az evangélikusok „németebbek”.⁶⁵ Egy másik jegyző a rendelet Magyarereggyre érkezésekor kijelentette, hogy az ő községeiben nincsenek németek (ezen állítása a statisztikák tükrében valóban majdnem megfelelt a valóságnak), és nem ál-

⁶¹ MÁRKUS Beáta: I. m. 130.

⁶² Uo. 171.

⁶³ Lásd erről 1929. évi XIX. törvénycikk 13. §.

⁶⁴ FÜZES Miklós: *Modern rabszolgaság*. 94. – Babarc; Uo. 123. – Véménd; Uo. 163. – Feked; Uo. 172. – Palotabozsok; Elisabeth KREMER: *Feked. Das Dorf und seine Einwohner*. Feked, 2007. 108. – Feked; LAA Ost-Dok 2. Nr. 362. – Ág; LAA Ost-Dok 2. Nr. 363. – Mekényes, Bikal; MÁRKUS Beáta: I. m. 130. – Liptód; Theodor SCHIEDER: *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa. Band II. Das Schicksal der Deutschen in Ungarn*. DTV, München. 1984. 60. – Bikal; stb. – A saját családtagok, ismerősök mentesítése ugyan többször felmerül a téma irodalmában és a visszaemlékezésekben is, sok esetben azonban pozitívként, aminek az elbeszélő a megmenekülését köszönhet. Ez a tény azonban nem változtat azon, hogy ez is a döntési lehetőség és az önkény megnyilvánulása, és adott esetben az ilyen szabadon engedés valaki más rovására történt.

⁶⁵ Theodor SCHIEDER: I. m. 60.

lít elő senkit.⁶⁶ Úgy tűnik, mind a magyar, mint a szovjet hatóságok akceptálták álláspontját, mert a körjegyzőségből valóban nincs adat előállításokról – tehát az ellenállás bizonyos keretek közt lehetséges volt.

A Hegyháti járásban a névjegyzék elkészítésének második szakasza december 21-én kezdődött meg. A főszolgabíró tárgyalannak minősítette előző napi rendeletét a németajkúak összeírásáról,⁶⁷ és ezúttal a német nemzetiségűek összeírását kérte, a férfiakét 17–45 év között, a nőket 18–30 között. A körjegyzőségenkénti összeírások elkészültek, a szovjet fél azonban nagy részüket hamisnak nyilvánította, és követelte a pontos létszámokat. Nem tudni, vajon egyszerűen a létszámot kevesellte, vagy más oka volt rá. Egy visszaemlékező pl. arra utal, hogy a fentebb említett „engedékeny” kaposszekcsői jegyző térségében a listára felkerült Volksbund-tagok rokonai feljelentést tettek az orosz katonai parancsnoknál, hogy vannak más németek is rajtuk kívül a településen.⁶⁸

A hibák kiigazítása végett a főszolgabíró járási értekezletet hirdetett meg december 24-re,⁶⁹ amelyen azon községek előljárói voltak kötelesek megjelenni a javított jegyzékekkel, ahol az összeírást nem megfelelően készítették el. Karácsony napjára így készen álltak a hegyháti járásban a listák. Mágocsón például a december 25-i a plébános a misén hirdette ki,⁷⁰ hogy a németek készülődjenek, azonban elsőre senki nem jelentkezett, így nyomatékosítás végett a visszaemlékezések szerint név szerint kidobolták, kinek kell mennie.⁷¹ A körjegyző irataiból azonban kiderül, hogy az előállításhoz karhatalmat kellett kérnie.⁷²

Ez volt a hegyháti járásban az elszállítások első hulláma. December 27-én az alispán a vármegyéből érkező panaszok hatására tárgyalt a szovjet katonai parancsnokkal, aki ígéretet

⁶⁶ FÜZES Miklós: *Magyaregregy*. Száz magyar falu könyvesháza, Budapest, 2000. 75.

⁶⁷ BML V. 149. b. 37/1945.; BML V. 155. b. 438/1945.

⁶⁸ Interjú F. I-nel.

⁶⁹ BML V. 155. b. 438/1945.; BML V. 149. b. 37/1945.

⁷⁰ *Historia Parochiae Mágocs*.

⁷¹ Franz TEUFEL: I. m. 324.

⁷² BML V. 149. b. 37/1945.

tett a németként elvitt magyar nemzetiségűek hazaengedésére. Ebből azonban nem lett semmi, mert a járásból elszállítottak korábban valóban német nemzetiségűnek vallották magukat.

Pécsváradon is megindultak a mentesítési kísérletek, melyek elvileg legalább 120 főt érintettek volna.⁷³ Arról azonban nincs adat, hogy az igazoltakat tényleg szabadon engedték volna,⁷⁴ noha az igénybe vettek magas száma miatt ez ügyben nemcsak a hatóságok, hanem egyes munkáltatók (pl. a nagymányoki bánya⁷⁵ és a vasasi Első Dunagőzhajózási Társaság), valamint egyházi fórumok is próbáltak intézkedni. Mentésülésre azonban nem a magyar hatóságok által arra méltónak tartottaknak, hanem a szovjet fél által más célra felhasználni kívántaknak volt a legjobb esélye: így a hidasi bányászok például a nagymányoki bánya orosz parancsnokától kaptak igazolást, hogy nem vehetők igénybe semmiféle közmunkára.⁷⁶

A magyar hatóságok tájékozatlanságát mutatja, hogy január 15-én a hegyháti főszolgabíró elrendelte az elvittek összeírását, mondván, az elszállítások végleg befejeződtek. Ehhez képest január 19-én jelent meg az alispán rendelete arról, hogy a szovjet katonai parancsnok szerint több mint 4000 német van még a vármegyében, ezeket haladéktalanul össze kell szedni.⁷⁷ Ennek értelmében elrendelték a német származású, német nevű és ilyenekkel házasságra lépett egyének pécsi jelentkezését január 23-ig, a legsúlyosabb megtorlás terhe mellett.⁷⁸ Ez ellen a főszolgabíró hiába tiltakozott a szovjet parancsnokságon.⁷⁹ Mágocsón január 21–22-én már sokadjára jelentek meg orosz katonák, és hajtottak végre újabb sorozást azok között, akiket korábban maguk engedtek haza.⁸⁰

⁷³ BML IV. 410. b. 118/1945.

⁷⁴ BML IV. 423. b. 6433/1944.

⁷⁵ BML V. 166. a. A püspöknádasdi körjegyzőség iratai 3697/1944.

⁷⁶ BML IV. 423. b. 138/1945.; LAA Ost-Dok 2. Nr. 363.; MÁRKUS Beáta: I. m. 102.

⁷⁷ BML IV. 410. b. 329/1945.; BML IV. 420. b. 95/1945.; BML V. 149. b. 240/1945.

⁷⁸ BML IV. 420. b. 154/1945.; BML V. 155. b. 438/1945.

⁷⁹ BML IV. 420. b. 95/1945.

⁸⁰ BML V. 149. b. 37/1945.

A Pécsváradi járásban olyan sok embert sikerült mozgósítani, hogy többnyire nem került sor a hegyháti járásban történetekhez hasonló szovjet közreműködésre a településeken; az előállítottak maguk jelentkeztek a pécsváradi gyűjtőállomáson, majd mentek tovább a pécsi Lakits-laktanyába. Január 19-én itt is kihirdették a vármegyében még otthon tartózkodó 4000 német január 23–24-ig bezárólagos mozgósítására való felhívást.⁸¹ Ezek összeszedése meg is történt, például Püspöknádasról újabb 30 fő indult útnak, azonban állítólagos alispáni közbeavatkozás hatására, amelyet január 22-én hirdettek ki, ezt az akciót leállították.⁸² Így számukra ismeretlen okból hazatérhettek.⁸³

A Pécsváradi járásból 1611 főt mozgósítottak Pécsre.⁸⁴ A visszaemlékezésekből kiderül, hogy köztük beteg emberek, terhes nők és kisgyermekes anyák is voltak;⁸⁵ a visszaemlékezők közt pedig több olyan nő, aki születési dátuma szerint még nem töltötte be a 18. életévét, tehát a parancs értelmében nem is kellett volna mozgósítani. A magyar hatóságok készségessége feltűnő, ami arra enged következtetni, hogy jelentős részük megragadta az alkalmat, s „törlesztett” a németeknek a korábbi kellemetlenségeikért. Utalnak a visszaemlékezők arra is, hogy a bizottságot vagy a községi bírót egyesek lefizették;⁸⁶ így a gazdagok nem kerültek fel a listára, pótlásukra a szegények közül vittek el többet, akik közül a Volksbund-tagság nagyobb része verbuválódott.

Egyes jegyzők hozzáállásáról is értesülhetünk az események kapcsán. A január 19-i mozgósítás vármegye-szerte komoly tiltakozási hullámot váltott ki. A püspöknádasdi jegyző viszont

⁸¹ BML V. 166. a 33/1945.

⁸² BML IV. 423. b. 95/1945.

⁸³ DÉKÁNY Jánosné: *Bestrafung einer Volksgruppe*. In: STIRLING János: *Unser Schicksal*. Bornus, Pécs. 2001. 132.

⁸⁴ BML IV. 410. b. 118/1945.

⁸⁵ PL. FÜZES Miklós: *Modern rabszolgaság*. I. m. 123., 131.; GÁLLOS Orsolya (szerk.): *Orosz kényszermunkán. Pécsvárad és a környék német kisebbsége 1944–1948*. Pécsváradi Várbaráti Kör, Pécsvárad. 2010. 145.; MÁRKUS I. m. 82.

⁸⁶ FÜZES Miklós: *Modern rabszolgaság*. I. m. 163. – Feked; ELISABETH KREMER: i. m. 108. – Feked; KARL REIL: *Der Ort wo unsere Wiege stand. Maria-Kéménd*. Bad Dürkheim–Biesingen. 1979. 84. – Máriakéménd.

január 21-én arról érdeklődött, küldheti-e az 1927-ben született nőket is, ha még nem töltötték be a 18. évüket. Január 23-án a püspöklaki jegyző jelentette, hogy Marázán karhatalomra lesz szüksége egy férfi előállításához, aki megtagadta a bevonulást, mondván, „nincs az a hatalom, ami őt oda bevigye, pedig fanatikus germán, a helyi mozgalom egyik megindítója”. A január 24-i berkesdi jelentés beszámol egy szökésről, meg arról, hogy az elszökött helyett az anyját vitték el.⁸⁷

A hegyháti járásból a március 11-én elkészült összesített kimutatás alapján 1368 főt kellett elszállítani.⁸⁸ Az egymást követő szovjet rendeletek azt jelzik, hogy 1945. január második felében történt valami, amiért az addig előállítottak száma hirtelen kevésnek bizonyult. Az ügyre a mohácsi térséggel foglalkozó részben még visszatérek.

Települések német kisebbséggel

Olyan települések, ahol a német nemzetiségűek kisebbségben éltek, nagyrészt a siklósi járásban helyezkedtek el. A vármegyének ezen a részén a szovjet megszállást követő német elmentáadások során több település súlyosan megrongálódott, azonban úgy tűnik, nemcsak iratok és épületek, hanem maga a főszolgabíró is megsínylette a megszállást.

Ezzel kapcsolatban az egyetlen forrás egy másik járásbéli körjegyzőség, a szentlőrinci Baksa anyagában található kézzel írott levél,⁸⁹ amelyet a Siklósi járásból küldött valaki a szentlőrinci főszolgabíró tájékoztatására az ottani helyzetről. A szinte kivehetetlen írásképpel és rossz helyesírással megírt levél szerint *„pénteken voltam siklóson és az igaz hogy a szolgabíró urat internálták a mondott rémhírterjesztés véget mert rosszul értelmezte a rendeletet. mert ott csak egy rendelet volt német nyelvű fűlszbund és német viselet és az egészet egybe foglalta és ezért internálták. De ez nem biztos. a mit a főjegyző nekem mutatott másodszor rendeletet az még pénteken sem vot siklóson [...] az 1941*

⁸⁷ BML IV. 423. b. 138/1945.

⁸⁸ BML IV. 420. b. 30/1945.

⁸⁹ BML V. 104. a. A baksai körjegyzőség iratai 3925/1944.

óta tet katonaji szolgálatosókat máma írták Diósvizslon Gyüdüön és siklóson is azaz pénteken mikó én is ótvoltam.”

A levél, bármilyen furcsa is a tartalma, hitelesnek bizonyult. A siklósi főszolgabírói anyag 1944. november utáni iratain más aláírás szerepel, emellett az alispán személyi anyaga szerint az 1944. december 27-én Siklóstra rendelt Gállos Ferenc szolgabíró a főszolgabírónak hűlt helyét találta, még a nevét se tudta kideríteni (elég valószínűtlen pedig, hogy a településen senki ne tudta volna neki megmondani).⁹⁰ Az 1941 után katonaszolgálatot teljesítők elszállítása pedig valóban megtörtént 1944 december–1945 januárban.

A járás egyik községében, Máriagyüdüön 1944. december 24-én az alispán elrendelte a német nemzetiségűek összeírását, majd december 26-án érkezett egy kiegészítés, miszerint csak azokat kell összeírni, akik érzelmileg is a németekhez tartoznak.⁹¹ Nagyharsányban a rendelet úgy hangzott, hogy aki német nemzetiségű, anyanyelvű, valamint magaviselete miatt a németekhez sorolandó – tehát akire ez mind igaz –, annak kell mennie.⁹²

A végleges névjegyzék nem áll rendelkezésre, de tekintve, hogy a körjegyzőség településein 1941-ben 10% alatti volt a magukat német nemzetiségűnek vallók száma, valamint az előjáróság további engedményeket eszközölt ki nekik (például egy csarnótai személyt az ottani bíró így ajánlott a főszolgabírónak: „Most az utolsó pillanatban szíveskedjen segíteni rajta, ha annak idején volt is vele kellemetlenség, ha lehetséges, tekintsen el felette”),⁹³ a magyar előjáróság által összeírtak száma feltehetőleg meglehetősen alacsony lett.

December 29-én szigorú rendelet érkezett a községbe, miszerint az összes német nemzetiségű, anyanyelvű és viselkedésű személy köteles közmunkára menni, s előállításukhoz szovjet karhatalom is igénybe vehető. Korhatár nincs, minden mun-

⁹⁰ BML IV. 410. a. Baranya vármegye alispánjának személyi iratai 1086/1945.

⁹¹ BML V. 151. a. A máriagyüdi körjegyzőség iratai 192/1945.

⁹² BML V. 157. b. Nagyharsány nagyközség iratai 31/1944.

⁹³ BML V. 151. a. 95/1945.

kaképes személynek mennie kell, gazdaságaik további sorsáról a helyi előjáráságnak kell döntenie, gyermekeiket pedig költöztessék munkaképtelen idősekhez vagy magyar családokhoz. Erre a máshol példátlan szigorra nem adtak magyarázatot, de valószínű, hogy a szovjet parancsnokság büntetni akart a korábbi rendelet szinte teljes eredménytelensége miatt; egyébként azokat, akik a női 18–30, illetve férfi 17–45 év közötti korhatárba nem estek bele, a bissei bíró december 31-i jelentése alapján hazaengedték.⁹⁴ Ugyanez a rendelkezés megjelent Nagyharsányban is azzal a kiegészítéssel, hogy a letartóztatáshoz és bekíséréshez a közeli harkányi vagy siklósi szovjet katonai parancsnokságtól kell karhatalmat kérni – azaz itt az oroszok nem bízták a végrehajtást a magyar hatóságokra.⁹⁵

December 28-án egy másik parancs is érkezett a siklósi katonai parancsnokságtól, amely elrendelte, hogy december 31-ig írják össze az összes otthon lévő, 1941 júniusától (tehát a Szovjetunió megtámadásától) katonaszolgálatot teljesített egyéneket.⁹⁶ Ezeket január 14-re Siklóstra rendelték, meleg ruhával és hatnapi élelemmel, munkavégzés céljából. Közülük egyeseket napokig ott tartottak, majd ismeretlen helyre szállítottak (a névjegyzékek alapján nem azokat, akik német alakulatoknál szolgáltak). Későbbi iratokból kiderült róluk, hogy civilként kerültek szovjet munkatáborokba: az 1945–1947 közti hadifogoly-felkutatási és kiszabadítási akciók anyagaiban ugyanis elhurcolt polgári foglyokként szerepelnek.⁹⁷ Ugyanez volt a helyzet a járás más körjegyzőségeiben: Diósvizslón a hadifoglyok összeírásánál a „polgári személyek” rovatba szintén kizárólag orosz fogságban lévő, katonaviselt diósvizslói és szavai férfiak kerültek,⁹⁸ Nagyharsányban az 1946-os külügyminisztériumi hadi- és polgári foglyok kiszabadítására indított akció úrlapjain

⁹⁴ BML V. 151. a. 192/1945.

⁹⁵ BML V. 157. b. 31/1944.

⁹⁶ BML V. 151. a. 870/1945.

⁹⁷ BML V. 151. a. 2451/1945.; BML V. 151. a. 2154/1946.

⁹⁸ BML V. 114. a. 1257/1945.; BML V. 114. a. A diósvizslói körjegyzőség iratai 473/1946.

több, 1945. január közepén Nagyharsányból elvitt férfi szerepel civilként.⁹⁹

A katonaszolgálatosok összeírásával kapcsolatos iratok fennmaradtak az egész járásból, a főszolgabíróhoz beérkeztek a községek listái a nevekkal¹⁰⁰ – a sámodi jegyző még a csendőröket is belevette a kimutatásba. Az intézkedésről vármegyei szinten csak a végrehajtás után értesültek: az előállítás határideje január 14-e volt, az alispánnal való párbeszéd pedig csak január 16-án indult meg, mikor az felvilágosítást kért az eseményekről. A szolgabíró az alispánhoz tett január 18-i jelentésében megírta, hogy a személyek kiválasztásában az orosz városparancsnok neki nem adott szerepet, sőt pár napra még a mozgósítottakat kísérő falusi bírókat is elzárta, s csak a nélkülözhetetlen szakmunkásokat engedte otthon maradni.¹⁰¹ A többieket katonai közmunkára vették igénybe „a szentlőrinci és a vármegye egyéb helyein már ismert módon”.

Február 5-i keltezéssel fennmaradt egy irat, miszerint összesen 627 főt szállítottak el, ebből 38-at mentesítettek.¹⁰² Az ilyen mentesítő iratok alapján nélkülözhetetlenek voltak akkor az esküdtek, a kisbírók, a kovácsok, traktortulajdonosok, vasutasok, adóhivatali dolgozók, tolmácsok stb. Egy másik adat a létszámra nézve 1945. április 24-én keletkezett: a járás főszolgabírója a főispánhoz fordult, hogy a januárban elszállított 450 katonaviselt ügyében, akikről tudni véli, hogy a Csillagbörtönbe kerültek, tegyen valamit, hiszen azok ártatlanok.¹⁰³

Mindennek alapján valószínűnek tűnik, hogy a korábban említett baksai magánlevél tartalma megfelelt a valóságnak. Az orosz katonai parancsnok a közmunkarendelet végrehajtása kapcsán került konfliktusba a siklósi főszolgabíróval: kevesellte a német származásúak számát, ezért összeszedette az 1941 után katonaszolgálatot teljesítőket is. Az előző két járáshoz képest feltűnő, hogy a siklósi járásban a magyar hatóságok

⁹⁹ BML V. 157. b. 2754/1946.

¹⁰⁰ BML IV. 426. b. 140/1945.

¹⁰¹ BML IV. 410. b. 157/1945.

¹⁰² BML IV. 426. b. 140/1945.

¹⁰³ BML IV. 1401. b. 345/1945.

kevesebb készséget mutattak a lakosság összeírására és mozgósítására; ennek nagyon is elképzelhető oka, hogy az itt teljesen kisebbségi sorban élő, kevésbé aktív és kevésbé öntudatos német lakossággal szinte semmi konfliktusuk nem volt. Tartózkodásuk viszont odavezetett, hogy a szovjet parancsnokság intenzívebben beleszólt a végrehajtásba, és kevesebb – sőt szinte semennyi – szabad teret nem hagyott a magyar félnek.

Az egykori katonaszolgálatosokat a vármegye más járásai-ban is összeírták, többek közt 1945. január 17-én a hegyhátiban.¹⁰⁴ Okként a felállítandó magyar hadseregbe való toborzást hozta fel a szovjet parancsnok; ám az előállításra végül nem került sor. Ez alátámasztani látszik, hogy az 1941 nyara után katonaszolgálatot teljesítettek jóvátételi munkára szállítása kiegészítő jellegű volt, és csak akkor alkalmazták a megszállók, ha a létszámigényt német származásúként összeírtakból nem sikerült kielégíteni.

Elhurcolás német kisebbség nélküli településekről

Olyan települések, ahol 1941-ben senki, vagy csak a lakosok elenyésző része vallotta magát német nemzetiségűnek, legnagyobb számban a szentlőrinci járás területén voltak. Ezzel azonban az elszállítások nem álltak arányban. Még ha a közösségek többségéből nem is mozgósítottak nagy létszámú csoportokat, érintetlenül szinte egyik sem maradt. Arról, hogy mi történt a szovjet bevonulás zavaros heteiben, kiváló, majdnem az eseményekkel egy időben keletkezett források maradtak fenn.

1945 januárjában a főszolgabíró jelentést kért a községi jegyzőktől az orosz megszállás lefolyásáról.¹⁰⁵ A civilek elhurcolásáról a legtöbb információt a királyegyházai körjegyző beszámolója tartalmazza, aki két „nagyon szomorú” eseményről számol be. Az egyik december 23-án történt, amikor az orosz katonai parancsnok Szentlőrincire rendelte az 1941 után katonáskodókat, akik közül több ezren tartózkodtak otthon. Közülük az erősebbeket ott tartotta a parancsnokságon, majd elszállíttatta

¹⁰⁴ BML IV. 420. b. 72/1945.

¹⁰⁵ BML IV. 427. b. 71/1945.

őket Bajára, ahol rossz körülmények közt kellett dolgozniuk, nem lehetett őket meglátogatni, és bizonytalan volt, mi lesz velük. A járási főszolgabíró jelentette, hogy semmit nem tudott tenni értük.¹⁰⁶

A másik rossz emlékű nap december 25-e volt, amikor a német származású nőknek (18–30 éveseknek) és férfiaknak (17–45) kellett előállniuk, de tévedésből csak a férfiak jelentek meg a kijelölt helyen. Az orosz parancsnok „megharagudott, futárral hívatta a nőket is, a bírót és az előjáróságot leköpdöste, velem is durván bánt” – mondta az egyik érintett.¹⁰⁷ Ráadásul ebben a feszült helyzetben nem sikerült elmagyarázni az oroszoknak, hogy ne az összes németet gyűjtsék össze, csak az egykori Volksbund-tagokat, így az előállítottak közé olyanok is kerültek, akik mindenkor „jó magyarok” voltak. Ezeket Szigetvárra, majd Pécsre és onnan Bajára szállították. Családtagjaik az előjáróságot hibáztatták a történetekért, pedig a körjegyző szerint a tolmács volt a hibás, aki félrefordította a parancsot.

Hasonló eset másutt is előfordult. Január 4-én a főszolgabíró jelentette az alispánnak, hogy tévedésből minden német nyelvűt névjegyzékbe vettek december 12–15. között,¹⁰⁸ azokat is, akik „a magyar törvények szerint éltek”.¹⁰⁹ Az oroszok pedig mindenkit elvittek, hiába magyarázta nekik az anyanyelv és a nemzetiség közti különbséget.¹¹⁰

Itt újfent visszautalnék a siklósi események tárgyalásánál említett magánlevélre, amely a szentlőrinci főszolgabíró tájékoztatására szolgált. Neki valószínűleg december 23–24-én már tudomása volt róla, hogy a vármegye területén mozgósítják a német lakosságot, vagy már meg is kapta az erre vonatkozó parancsot. Ezért fogadta értetlenül az újabb rendeletet, amely német nemzetiségűek helyett az 1941 után katonáskodókra vonatkozott, majd a következő napon érkező újabb parancsot, további németek mozgósítására. A tájékoztató levél, amelyet

¹⁰⁶ BML IV. 410. b. 157/1945.

¹⁰⁷ BML IV. 410. b. 71/1945.

¹⁰⁸ BML IV. 427. b. 692/1945.

¹⁰⁹ BML IV. 427. b. 692/1945.

¹¹⁰ BML IV. 410. b. 329/1945.

december 30-án írtak neki, egyértelműen arra a kérdésre ad választ, hogy zajlottak ezek az események máshol.

Szabadszentkirály körjegyzőjének anyagában található egy irat, amelyből kiderül, hogy december 23-a előtt már felterjesztette a német anyanyelvűek jegyzékét, azonban az orosz katonai parancsnok utólag elrendelte a német nevű, magyar anyanyelvűek összeírását is (valószínűleg a korábbi összeírás eredményeit kevesellve), amit december 28-án fel is terjesztettek hozzá.¹¹¹ Olyan rendelettel pedig a siklósi járásban valószínűleg tényleg nem lehetett találkozni, hogy a németként mozgósítottak körét névelemzés alapján határozták volna meg.

Egy ilyen alapon végrehajtott mozgósítás ellen természetesen a családtagok és maguk a hatóságok is tiltakoztak. A főszolgabíró január 4-én az alispánhoz fordult az ügyben,¹¹² mivel az orosz katonai parancsnokkal nem sikerült megértetnie a különbséget német nemzetiség és anyanyelv közt. Eredménnyel azonban nem járt, sőt január 19-én az alispán ide is elküldte az otthonlévő 4000 német előállításáról szóló szovjet parancsot, amelyet karhatalom segítségével is biztosítani kellett, így annak, aki korábban távollét vagy betegség miatt mentesülhetett, most követnie kellett volna az elszállítottakat.

Erre a rendelkezésre a községi jegyzők azonban már szinte egy emberként válaszolták, hogy településeik területén ilyenek nincsenek, vagy csak magyar érzelmű németek vannak, akik „nem tüntettek németiségük mellett”,¹¹³ sőt nevet is akarnak változtatni. Így nem küldtek senkit, esetleg a területükön lévő „Szálasi-seregben szolgáltakat” kínálták fel. Az egyedüli kivétel az ibafai körjegyzőség, ahonnan ezek szerint addig nem, vagy csak részben kerültek mozgósításra az ott élő németek. Ennek oka, mint később kiderül, hogy az ott megalakult Volksbund-fiók tagsága „nem volt magyarellenes, nem terjesztett semmit, aki igen, már elmenekült” – azaz a jegyző mindaddig megkímélte a településen élőket, akár azok Volksbund-tagsága ellenére

¹¹¹ BML V. 174. a. Szabadszentkirály nagyközség iratai 3037/1944.

¹¹² BML IV. 427. b. 692/1945.

¹¹³ BML V. 104. a. 87/1945.

is.¹¹⁴ Kérdéses persze, hogy a járás körjegyzőségeinek január végi kollektív ellenállását a szovjet parancsnok elfogadta volna-e válaszul, ha a rendeletet végül január 22-én nem vonják vissza.¹¹⁵

Általában véve ebből a térségből maradt fent a legtöbb irat a mentesítési kísérletekkel kapcsolatban. A Szentlőrinci járás pl. konkrét parancsot kapott a magyar hatóságok által magyaroknak tekintettek előállítására; ám az egyetlen, amit tehettek értük, igyekeztek őket mentesíteni, illetve kieszközölni a hazaszállításukat.¹¹⁶ Ennek itt nem volt olyan akadálya, ami a Hegyháti és a Pécsváradi járás deportáltjainak esetén többször felmerült, hogy nem kerülhettek mentesítési listára Volksbundtagságuk vagy németiségük okán; a Szentlőrinci járásban mind a német anyanyelvűek, mint a német nemzetiségűek száma elhanyagolható volt. A fő konfliktusforrást jelentő Volksbund-fiók pedig egyedül az ibafai körjegyzőségben alakult meg.¹¹⁷ de ez is lanyhán működött még 1944-ben is, az előadók el se mentek a rendezvényekre,¹¹⁸ a szervezők pedig az áldozatkészség és a támogatás hiányáról panaszkodtak.¹¹⁹

A főszozagbíró 1945. május 2-i nyilatkozata az el nem menekült Volksbund-tagok vagyonának összeírása kapcsán arról árulkodik, hogy a járásban mégsem volt ismeretlen a magyar hatóságok és a Volksbund-tagok ellentéte. Persze ez is, mint a korábbi idézet a hegyháti járásból, egyben egy új helyzet elvárásainak tükrében értelmezendő: „[...]mindazoknak az adatai, akik akár megtévesztő, akár nagyon is tisztánlátás következtében léptek be a szövetségbe, jelentendők, mert kétségtelennek tartom, hogy abban az esetben, ha Németország a háborút győzedelmesen befejezte volna, valószínűleg egyetlen egy sem hivatkozott volna megtévesztettségre, de ettől eltekintve is elég figyelmeztetés hangzott el a hatóságok részéről ezen magatar-

¹¹⁴ BML IV. 427. b. 1044/1945.

¹¹⁵ BML IV. 427. b. 692/1945.

¹¹⁶ BML IV. 1401. b. 345/1945.

¹¹⁷ Paul FLACH: I. m. 19.

¹¹⁸ BML IV. 427. b. 2413/1944.; BML IV. 427. b. 3636/1945.

¹¹⁹ BML IV. 427. b. 556/1944.

tás megszüntetésére az érdekeltek felé, úgyhogy megtévesztettségre hivatkozni nem lehet”.¹²⁰

Sajnos, nem állnak rendelkezésre számszerű adatok arról, kiket vittek el németységük miatt, és kiket mint katonaviseltek. 1945. január elején ugyanis a szovjet megszállók összeírták a települések munkaképes lakosságát, hogy helyi közmunkára vegyék igénybe (a jelentésekben kisbicsérdi, más forrásokban magyarmecskei reptérépítésről esik szó,¹²¹ amelyet végül nem sikerült kivitelezni). Ezekben az összeírásokban azokat a férfiakat is feltüntetik, akiket korábban az oroszok elvittek. Sajnos a járás 14 körjegyzőségéből és nagyközségéből csak hat ilyen összeírás áll rendelkezésre: az ezekhez tartozó 29 településről összesen 212 férfit szállítottak el.¹²²

Az elszállítások elmaradása

A legösszetettebb problémát azok a települések jelentik, amelyekből nem származott irat lakóiknak az országhatárokon túlra szállításáról. Több esetben kiderült, hogy igenis történtek elszállítások a településről, csak a szakirodalomból ez mindeddig kimaradt. A fordított változat is előfordult, amikor egy kisebb-nagyobb csoportot elvittek közmunkára például Dunaszekcsőről,¹²³ ám a községi iratokból kiderült, hogy csak a környéken kellett dolgozniuk.

A nehézség abból fakad, hogy a civilek mozgósítását elrendelő parancs azt sosem tartalmazta, hol lesz a munkavégzés. A rendeletben „közvetlen mögöttes (front)terület” szerepel. Egyes visszaemlékezők szerint nekik bácskai kukoricatörést, pécsi repülőterépítést emlegettek (feltehetően a magyar hatóságok), míg a szovjet katonák egy kis munkát, „málenkij robotot”.

A szovjet hadseregnek végzett közmunka a közvetlen mögöttes területen ennek az időszaknak szinte természetes je-

¹²⁰ BML IV. 427. b. 1044/1945.

¹²¹ BML IV. 427. b. 65/1945.

¹²² BML IV. 427. b. 72/1945.

¹²³ FÜZES Miklós: *Modern rabszolgaság*. I. m. 57.

lensége.¹²⁴ A Vörös Hadseregnek sok esetben volt szüksége a helyiek munkaerejére a megszállt területek és a további nyugati előrenyomulás biztosítására, mivel a visszavonuló német seregek tevékenysége, a helyismeret hiánya és a beálló tél is hátráltatta azokat. A községek iratanyagában szinte nem találni olyat, ahol ne rendelték volna ki a munkaképes lakosságot hóeltakarításra, a felrobbantott hidak helyreállítására, gátépítésre, ideiglenes repülőtér létrehozására, fuvarozásra vagy éppen emlékműépítésre.¹²⁵

A „malenkij robot” tehát nem minden esetben bizonyult hazugságnak, sőt a gyakorlatban tapasztalható volt, s azoknak, akiket aztán a Szovjetunióba vittek, eleinte elfogadhatóvá és hihetővé tette, hogy rájuk is csak ez vár. Változó, hogy erre kiket vettek igénybe. Volt, ahol a Volksbund-tagokat (ezeket különösen a kellemetlenebb feladatok elvégzésére osztották be, pl. a máriagyűdi orosz hullák kiszedésénél és Siklósra szállításánál),¹²⁶ volt, ahol a németeket, nagyobb munkálatokhoz pedig minden munkaképes emberre szükség lehetett.

A problémát az okozza, hogy az iratokból nem mutatható ki egyértelműen, hogy a munkára való igénybevételen mit kell érteni. Csak későbbi dokumentumokkal való összevetésből derül ki, hogy az igénybevettek pár nap vagy hét után hazatérhettek-e, vagy kivitték őket az ország határain túlra. Így a magasabb közigazgatási szintek irataira épülő szakirodalom több tévedést is tartalmaz ennek kapcsán, mivel leginkább községi szinten tudták nyilvántartani, kik és hányan tértek már vissza, vagy vannak még távol a településektől.

Kutatásom során az első olyan település, ahonnan nem történt külföldre szállítás, Somberek volt. Mentese is meglepő, mivel egyrészt pár kilométerre vannak tőle azok a községek, ahonnan százas csoportokat mozgósítottak (Palotabozsok, Himesháza), másrészt az iratok alap-

¹²⁴ Uo. 14–16.

¹²⁵ Pl. BML V. 157. b. 638/1945. – Nagyharsány; BML V. 155. b. 39/1945. – Mekényes; BML V. 104. a. 284/1945. – Baksa; BML V. 163. a. 16/1945. – Pellérd; BML V. 101. a. Az abaligeti körjegyzőség iratai 63/1945. – Abaliget stb.

¹²⁶ BML V. 151. a. 2327/1945.

ján Somberek nemzetiségi múltja alapján egyértelműen „sváb falu”: az 1940-es évekből sok irat maradt fenn Volksbund-gyűlésekről,¹²⁷ SS-katonákról.¹²⁸ 1945 januárjában a fősolgabíró több ízben is kirendelt innen közmunkára férfiakat, de arról nem esik szó, hogy németeket.¹²⁹ Az év májusában pedig, amikor az alispán összeíratta a szovjet katonaság által külföldi munkára szállítottakat, a sombereki jegyző válasza minden kétséget kizárt: körzete területéről elhurcolás nem történt, sőt a fiókközségből, Görcsönydobokáról sem.¹³⁰ A sombereki deportálások elmaradásáról további forrásokból is értesülhetünk. Visszaemlékezések szerint voltak ugyan a lágerekben somberekiek, de róluk kiderült, hogy előállításukkor más településen szolgáltak, és onnan vitték el őket.¹³¹ A településről írt helytörténeti munka egyszerűen csodaként emlegeti a jelenséget.¹³² Ellenben feltűnő, hogy a somberekiek sokkal több közmunkát végeztek a környéken, mint az máshol jellemző volt. A 18–60 éves férfiakat csoportokra osztva folyamatosan kirendelték 1945 elejétől, többek közt Mórággyra lőszerkikadásra, fahordásra a kölkedi erdőbe, Kiskőszegre sebesültszállításra, emlékműépítésre, a bajai és a mohácsi hídépítésre stb.¹³³

A közeli Dunaszekcső nagyközség nemzetiségi múltját viszonylag nehéz megítélni. Bezeredy Győző szerint ott aktív „pángermán” mozgalom volt megfigyelhető.¹³⁴ Az általa hivatkozott dokumentumok valóban beszámolnak Volksbund-gyűlésekről, csak épp általában úgy, hogy „az előadás érdeklődés hiányában elmaradt”, „az előadó el se jött”.¹³⁵ A szovjet megszállás eseményei december elején igen kaotikusak voltak: a helyi előláj-

¹²⁷ BML V. 172. a. A sombereki körjegyzőség iratai 3393/1943.

¹²⁸ BML V. 172. a. 2284/1944.

¹²⁹ BML V. 172. a. 18/1945.; BML V. 172. a. 30/1945.

¹³⁰ BML V. 172. a. 624/1945.

¹³¹ Márkus: I. m. 182.

¹³² MICHELISZ Ferenc: *Sombereg/Schomberg. Vergangenheit und Gegenwart einer Nationalitätengemeinde in Ungarn*. Somberek Község Önkormányzata. Somberek, 1997. 67.

¹³³ BML V. 172. a. 189/1946.

¹³⁴ BEZEREDY Győző: Dunaszekcső felszabadulása és a demokratikus átalakulás kezdetei. *Baranyai Helytörténetírás*, 1974. 379–384.

¹³⁵ BML V. 115. b. 880/1944.

róságot leváltották, és szovjetbarát irányítótestület jött létre.¹³⁶ A helyben alakult Vörös Őrség segítségével ez szervezte meg radikális szigorral az ottaniak életét. Megkezdődött a civilek munkára kötelezése, ez minden 18–40 közti nőre és 18–50 közötti férfira vonatkozott. Az ellenszegülőkre halálbüntetés várt.¹³⁷

December második felében a magyar hatóságok visszavették az irányítást a település élete felett, december 22-én az alispán rendeletére megkezdődött a német nemzetiségűek, január 6-án a német anyanyelvűek közül azok összeírása, akik a német népességhez számítandók voltak.¹³⁸ Közülük 24 főt vittek Bajára közmunkára, ők szerepelnek a Szovjetunióba hurcoltak között, csakhogy ezeket az embereket valójában nem vitték oda. Az 1945. májusi alispáni összeírás elrendelésére a dunaszekcsői jegyző válasza az volt, hogy a községben nincs olyan személy, akit a szovjet hatóságok elszállítottak volna,¹³⁹ decemberben pedig, amikor a szovjet katonai és polgári foglyok felkutatására és kiszabadítására indítottak akciót, Dunaszekcsőn a polgári személyek rovata üresen maradt,¹⁴⁰ az elhurcolások elmaradását egy visszaemlékezés is alátámasztja.¹⁴¹

Rengeteg irat maradt meg viszont a környéken végzett közmunkáról, 1945. augusztusig bezárólag;¹⁴² az igénybevétel olyan nagy tömegeket érintett, hogy január 12-én a jegyző az újabb szovjet utasítást nem tudta teljesíteni, mert a lakosság munkaképes részét már mind mozgósította. Az iratokban szerepel néhány az elvégzendő feladatok közül: a katonaság eligazítása, élelmezése, fahordás a kölkedi erdőben, mohácsi emlékműépítés, elsüllyedt orosz vízi járművek kihúzása a Dunából, bajai és mohácsi hidépítés és hídkarbantartás.

Sokkal kisebb a megmaradt iratok mennyisége a kölkedi körjegyzőségből. Ez azonban érthető, mivel a központ Mohácson volt, amelyet 1944. november 21-én kiürítettek, mert egyes te-

¹³⁶ BML V. 115. b. 4/1944.

¹³⁷ BML V. 115. b. 11/1944.

¹³⁸ BML V. 115. b. 159/1944.

¹³⁹ BML V. 115. b. 974/1945.

¹⁴⁰ BML V. 115. b. 3110/1947.

¹⁴¹ LAA Ost-Dok 17. Nr. 29.; LAA Ost-Dok 17. Nr. 31.

¹⁴² BML V. 115. b. 1921/1945.

rületek el voltak aknázva.¹⁴³ Így először 1945 tavaszáról vannak feljegyzések,¹⁴⁴ amikor a községek lakosságát folyamatosan dolgoztatták a nagyrészt Mohács újjáépítésére létrehozott városi internálótáborban.¹⁴⁵ Civilek elhurcolásának nincs nyoma; 1947-ben a külügyminisztérium újabb akciót indított a polgári és hadifoglyok hazahozatala érdekében, a körjegyzőség településeiről azonban csak hadifoglyokat írtak össze.¹⁴⁶ Az pedig igen valószínűtlen, hogy amennyiben civileket is vittek, addigra mindenki hazatérhetett volna. Egy hercegszabari visszaemlékező a deportálás elmaradását azzal indokolja, hogy a mozgósítások hírére mindenki elbújt.¹⁴⁷ Másutt egyszerűen közlik, hogy ezekből a településekből nem vittek el senkit.¹⁴⁸ A járási főszolgabíró 1945. január 14-i jelentésében is az áll, hogy Bár község 23 közmunkára kötelezettjéből 23 tartózkodik otthon, a hercegszabari 34-ből 13, Kölkedről nincs adat; ez az összeírás azonban nagy valószínűséggel nem is a Szovjetunióba szállítandókról, hanem a helybeli közmunkát végzőkről szól.¹⁴⁹

Nagynyárádon 1945. január 20-án a plébános arról panaszkodott a püspöknek, hogy a település férfi lakosságának 50–60%-a állandó jelleggel távol van, mert robotmunkát végez Mohácson és Baján.¹⁵⁰ A községből a németeket előállították és útnak is indították Bajára, nagyrésztük azonban útközben egyszerűen visszafordult és hazament, s a dolognak nem lett következménye.¹⁵¹

¹⁴³ BML K 32. Kézirattár. Ete János visszaemlékezései.

¹⁴⁴ BML V. 140. a. A kölkei körjegyzőség iratai 474/1945.

¹⁴⁵ KOPASZ Gábor–SZINKOVICH Márta (szerk.): *A népi demokrácia kezdeti időszakának dokumentumai Baranyában*. Szikra, Pécs. 1971. 209.

¹⁴⁶ BML V. 140. a. 124/1947.

¹⁴⁷ LAA Ost-Dok 2. Nr. 363.

¹⁴⁸ LAA Ost-Dok 17. Nr. 29.; LAA Ost-Dok 17. Nr. 31.; LAA Ost-Dok 2. Nr. 362.

¹⁴⁹ BML IV. 410. b. 118/1945.

¹⁵⁰ PPL I. 1. b. 2070/1945.

¹⁵¹ JOHANN HÄFFNER: *Nagynyárád*. Schwabach. 1984. 65–66.; GONDA Gábor: *Nemzetiségpolitikai megfontolások, kényszermigráció és földreform németek által lakott dél- és nyugat-dunántúli településeken. 1944–1948*. Disszertáció. Kézirat. München–Pécs–Sopron. 2011. 446–447.; TÓTH Ágnes: *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete*. Gondolat, Budapest. 2008. 213., 242., 295., 343., 351.

A lánycsóki körjegyzőségből fogatokat és munkások százas csoportjait rendelték ki a mohácsi hídépítéshez, a nap végén hazamehettek, de másnap újra jelentkezniük kellett.¹⁵² A lakosság körében megfigyelhető volt némi ellenállás, ezért a rendeletet nyomatékosították, mivel „a csapatfelvonulások és utánpótlások biztosítása céljából a dunai híd és ezzel kapcsolatos munkálatok elvégzése rendkívül szükséges”.¹⁵³ Az előző településekhez képest annyi az eltérés, hogy az 1947-es hadi- és polgárfogoly-összeírás alapján az ország területén kívülre került Lánycsókról 24, Kisnyárádról 18 polgári személy, tehát itt mégis történtek elszállítások.¹⁵⁴

Mohács, illetve a Duna környékén tehát volt egy földrajzilag körülhatárolható településcsoport, amely kimaradt a deportálásból, a lakosság nemzetiségi összetételétől függetlenül. Ennek fő oka, hogy helyben nagyobb szükség volt munkaerőre. Az is kiderül, mi volt az a létfontosságú munka, amit el kellett végezniük: hidat építettek Mohácsnál a Dunán. A Baranya vármegye megszállásáról szóló munkák jellemzően nem tulajdonítanak nagyobb jelentőséget a mohácsi átkelésnek, az ott kiépült utánpótlásvonalról pedig szót sem ejtenek. Arról írnak, hogy a 3. Ukrán Front déli irányból érkezett, és az 1944. november elején megszerzett apatini és batinai hídfőkből kitörve kezdett hozzá a Dunántúl felszabadításához.¹⁵⁵ A mohácsi helyszín tényleges relevanciájáról azonban éppen az adhat képet, hogy biztosítást a helyi szovjet csapatok fontosabbnak értékelték, mint a sztálini rendelet azonnali végrehajtását a német származásúak munkára mozgósításáról.

Az 1944 végén, 1945 elején történt eseményekről viszonylag sok beszámoló áll rendelkezésre, mivel az 1960–1970-es évek népszerű témája volt az ország felszabadítása. Ezen kívül néhány mohácsi levéltári forrás és az akkori mohácsi plébános,

¹⁵² BML V. 142. a. A lánycsóki körjegyzőség iratai 15/1945.

¹⁵³ BML V. 142. a. 33/1945.

¹⁵⁴ BML V. 142. a. 1399/1947.; LAA Ost-Dok 17. Nr. 31.

¹⁵⁵ RAVASZ István: *Magyarország, mint hadszíntér*. In: KOLLEGA TARSOLY István (szerk.): *Magyarország a XX. században*. Babits Kiadó, Szekszárd, 1996–2000. 385–386.; UNGVÁRY Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Osiris, Budapest, 2004. 369.

Tihanyi János visszaemlékezése szolgál további adalékkal, aki püspöki utasításra a város kiürítése után is helyben maradt.

Tihanyi szerint az első szovjet csapatok október 25-én jelentek meg a Duna túlsó partján.¹⁵⁶ Nem keltek át, de egy hónapra keresztül lőtték a várost. Hídfőfoglalásra először november 7-én került sor Apatinnál; a gyors siker oka, hogy a németek a kiáradt, mocsaras területen nem számítottak szovjet támadásra.¹⁵⁷ Két nap múlva a szovjet egységek nehéz harcok árán megszerezték a batinai hídfőt. Az ütközet intenzitásáról azt írja a helyi plébános, hogy „falunk második Sztálingrádként fog szerepelni a történelemben”.¹⁵⁸ Ez nyilvánvalóan túlzás, de a mindkét fél részéről nagy áldozatokkal járó átkelés emlékét ma is őrzi a falu felett magasodó háborús emlékmű. A további nyugati előrenyomulás a csapatok összpontosítása miatt csak november 25–26-án kezdődhetett meg, ekkor a 3. Ukrán Front 4. gárdahadserege sikeres átkelést hajtott végre Mohácsnál, és elfoglalta a várost. November 27-én megkezdődött a szovjet csapatok átkelése a Dunán a Mohácsnál és a Batinánál kiépített hat pontonhídon.¹⁵⁹ November 29-én sikerült egyesíteni a mohácsi és a déli hídfőt, így egy kb. 50 km széles arcvonalból kezdődhetett meg a teljes Baranya vármegye elfoglalása.¹⁶⁰

Tihanyi beszámol róla, hogy már november végén, a pontonhíd felállításánál és karbantartásánál is a helyiek dolgoztak.¹⁶¹ Karácsonykor elhatározták, hogy a Duna-parton szovjet hősi emlékmű építésébe kezdenek. Másnapra „már 150 bundistát rendeltek be”, s 1945. március 24-én ünnepélyes keretek között át is adták az emlékművet.¹⁶² Egy majsi visszaemlékező szerint

¹⁵⁶ TIHANYI János: *Mohács város 32 napi aknázása és a város kiürítése*. Kézirat. Mohács, 1945. 15.

¹⁵⁷ M. M. MINASZJAN: *Délkelet-Európa népeinek felszabadítása*. In: TÓTH Sándor (szerk.): *Hazánk felszabadulása 1944–1945*. Zrínyi Katonai Kiadó, 1970. 76.

¹⁵⁸ PPL I. 1. b. 2521/1945.

¹⁵⁹ VERESS D. Csaba: *A Dunántúl hadi krónikája 1944–1945*. Zrínyi Katonai Kiadó, 1984. 35.

¹⁶⁰ M. M. MINASZJAN: I. m. 79.

¹⁶¹ TIHANYI János: I. m. 59.

¹⁶² BML V. 142. a. 310/1945.

voltak, akik tudták: ha a mohácsi munkákra jelentkeznék, elkerülhetik a Szovjetunióba szállítást.¹⁶³

A mohácsi pontonhíd fontos átkelőhely és utánpótlási vonal maradt, s december 26-ig működött.¹⁶⁴ Akkor beszakadt egy tank alatt,¹⁶⁵ más verzió szerint a Dunán meginduló jégzajlás rongálta meg.¹⁶⁶ Hiánya súlyos problémát jelentett a közben a főváros ostromára rendelt 3. Ukrán Frontnak, ezért sürgősen intézkedtek. *Pontonhíd helyett egy stabilabb szerkezet építésébe kezdtek, amit egyes tanulmányok jéghídként,*¹⁶⁷ mások padlőhídként emlegetnek.¹⁶⁸ Megépítéséhez és fenntartásához az egész környék munkaképes lakosságát mozgósították. Tihanyi ezer mohácsi és vidéki robotosról ír, emellett igénybe vették a mohácsi fűrésztelepet is a faszükséglet ellátására.¹⁶⁹ A lakosság tömegesen, a legszigorúbb büntetés terhe mellett köteles volt a hídépítésen dolgozni.

Teljes mértékben nem bizonyítható az összefüggés, de valószínűnek tűnik, hogy a korábban bemutatott járásokban 1945. január 19-én azért adták ki a rendeletet további 4000 német lakos sürgős mozgósítására, mert az összes járásból mozgósítani kívánt létszámba eredetileg beleterveztek a Mohács környéki németiséget is. Ekkorra azonban nyilvánvalóvá vált, hogy azokra továbbra is helyben van szükség, így az itt kieső létszámot más járásokból előállítottakkal próbálták kiegészíteni. Somberekből január 27-én a főszolgabíró a mohácsi hídépítésre kirendelt 100-100 férfit,¹⁷⁰ illetve Lánycsokról még február 12-én is rendelték oda embereket a nemzeti érdekre hivatkozva és szigorú megtorlás terhe mellett.¹⁷¹ Az időpontok összevetéséből kikövetkeztethető, hogy elsősorban ez a mögöttes frontterületen

¹⁶³ THEODOR SCHIEDER: I. m. 146.

¹⁶⁴ GODÓ ÁGNES: Baranya megye a felszabadító harcok időszakában. 1944–1945. *Baranyai Helytörténetírás*, 1969/11.

¹⁶⁵ MÜLLER GÉZA: Mohács felszabadulása. 1944–1945. *Mohácsi Honismeret*, 1975/4. 11.

¹⁶⁶ TIHANYI JÁNOS: I. m. 64.

¹⁶⁷ GODÓ ÁGNES: I. m. 11.

¹⁶⁸ TIHANYI JÁNOS: I. m. 63–64.

¹⁶⁹ BML V. 73. a. Mohács város polgármesterének iratai 367/1945.

¹⁷⁰ BML V. 172. a. 18/1945.; BML V. 142. a. 33/1945.

¹⁷¹ BML V. 142. a. 55/1945.

végzett munka volt az, ami a Mohács környékén élő német nemzetiségű tömböt megkímélte attól, hogy szovjet munkatáborba kerüljön. A pontonhid átszakadása napra pontosan akkor történt, amikor máshol a német származásúakat előállították. A beállt szükséghelyzetben azonban a szovjet katonaság nem tudta nélkülözni ezeknek az embereknek a munkaerejét. Így végül, mikor a vármegye-szerte összegyűjtött németiséget 1945. január második harmadában útnak indították a Szovjetunióba, Mohácson a hídépítés munkálatai még nagyban zajlottak, és az abban résztvevőknek nem kellett elhagyniuk hazájukat.

Összegzés

Baranya vármegye példáján láthattuk: a szovjet megszálló csapatok parancsot kaptak a német származásúak munkára mozgósítására, anélkül, hogy az tartalmazta volna, ki számít német származásúnak. Ők ezt teljesítették; nem önkényeskedéssel, hanem úgy, hogy a helyben élő németiséget a magyar szervekkel írták össze, teljesen elfogadva döntésüket –vagy túl alacsony létszám esetén mérlegelve, hogy a német származás milyen meghatározása vezetne a számukra legkívánatosabb eredményhez. Innen erednek vármegye-szerte az igazságtalannak tűnő különbségek.

Annak ismeretében, hogy az igénybevettek jelentős része a munkatáborokban vesztette életét, különösen nehéz a rendelet végrehajtóit nem elítélni. Azonban ha a közreműködő magyar hatóságok számára mentség az, hogy parancsot teljesítettek, akkor ez különösen vonatkozik a Vörös Hadsereg tagjaira. Parancsmegtagadásért a legszigorúbb megtorlásra számíthatnak. Gondoljuk csak meg: a hadifogságba esett szovjet katonákat szabadulásuk után 25 évi, GULAG-ban ledolgozandó kényszermunkára ítélték.¹⁷²

¹⁷² Jörg OSTERLOH: *Die Lebensbedingungen und der Arbeitseinsatz von Kriegsgefangenen im „Dritten Reich“ und in der Sowjetunion*. In: Hans-Christoph SEIDEL–Klaus TENFELDE (Hrsg.): *Zwangsarbeit im Europa des 20. Jahrhunderts*. Klartext, Essen, 2007. 176.

A visszaemlékezők jelentős része beszámolt arról, hogy a szovjet katonák mellett jugoszláv Tito-partizánok is közreműködtek a végrehajtásban. Annak ismeretében, hogy valamivel délebbre ugyanezek a partizánok a legbrutálisabb kegyetlenséggel üldözték, gyilkolták és erőszakolták meg a jugoszláviai németek tömegeit,¹⁷³ itt pedig ennek a rendeletnek a végrehajtása során nem maradt nyoma semmiféle kilengésüknek, adja magát a következtetés, hogy az őket abban visszatartó erő a szovjet katonaság volt, ami akár humánus megfontolásból, akár az értékesnek gondolt munkaerő megtartása érdekében, de vigyázott a mozgósítottak testi épségére.

A járások vizsgálatából látható, hogy ahol elegendő számú német nemzetiségűt írtak össze a magyar hatóságok, a lakosság további részének nem kellett elhurcolástól tartania. Más kérdés, hogy a szovjetek azt, akit egyszer előállítottak és alkalmasnak találtak, utólagos igazolások alapján már nem engedték el, mivel nem az összegyűjtöttek személye, hanem a száma volt fontos. Úgy tűnik, ezt a magyar hatóságok nem értették meg, és több esetben próbálták egyes előállítottak szabadon engedését kieszközölni olyan indokokkal, mint a német anyanyelv és nemzetiség különbsége vagy hogy az illető nem volt Volksbund-tag. Utóbbiról valószínűleg a szovjet katonák nem is tudták, hogy mi az, és az ő szempontjukból annak se sok jelentősége lehetett, hogy az adott személy az elmúlt két évtizedben mennyire volt hű az általuk egyszerűen csak ellenségnek tekintett magyar államhoz.

A problémásabb területek azok voltak, ahol a december közepén elrendelt nemzetiségi összeírás eredményei alapján a járási katonai parancsnok arra jutott, hogy nincs annyi, magát német származásúnak valló személy, amennyit neki mozgósítania kellene. Ez azonban nem jelentette, hogy bárkit elvittek a

¹⁷³ Georg WILDMANN (Hrsg.): *Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944–1948. Die Stationen eines Völkermords*. 2. Auflage. Landmannschaft der Donauschwaben, München, 1998.; *Völkermord der Tito-Partisanen 1944–1948*. 2. Auflage. Österreichische Historiker-Arbeitsgemeinschaft für Kärnten und Steiermark, Graz, 1993.; Theodor SCHIEDER (Hrsg.): *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa. V. Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*. DTV, München. 1984. 90E-118.; 180–263.

megfelelő létszám elérése végett. A szovjet rendeletek továbbra is megszabták, kit kell mozgósítani, de ezek a kritériumok nem estek egybe azokkal, amelyek alapján az adott személy magát vagy a magyar hatóságok őt németként vagy magyarként identifikálták. Annyiban valóban önkényesek voltak ezek a mozgósítások, hogy a szovjet fél ilyen esetekben maga határozta meg, kiket kell előállítani, s a magyar hatóságoknak ebbe semmilyen beleszólást nem engedett. Így történhetett, hogy a német többségű járások lakójaként az egyénnek nagyobb esélye volt rá, hogy, bár nem esett a „hivatalos szovjet rendelet” hatálya alá, mégis elszállították.

Az 1941 után katonaszolgálatot teljesítők igénybevétele szintén olyan mozzanat, amely saját szemszögünkből értelmezve egyértelműen bosszúként tűnik fel. Ezt azonban a szovjetek csak olyan járásokban rendelték el, ahol más módon nem jött össze a számukra szükséges létszám. Ráadásul olyan férfiemberekéről volt szó, akik életkorukat és fizikai állapotukat tekintve is ideális munkaerőt jelenthettek, ami az igénybevétel célját tekintve nem volt utolsó szempont.

Az események során a szovjet katonaság és a magyar hatóságok mellett a harmadik fél maguknak az érintetteknek a csoportja volt. Ez rendkívül érzékeny téma, mivel elvileg a hazai németek cselekedeteit ezekben a hetekben a másik két aktorral szemben a pusztai létükben való fenyegetettség érzése hatotta át; nem tudták biztosan, hová viszik őket, de kevesebb, mint egy évvel a zsidók deportálása után az ellenség által való összegyűjtés nem sok jót jelenthetett. Így a pusztai létért való küzdelem mintegy legitimálja az esetleges nem tisztességes eszközök bevetését, mint a lefizetést vagy bármiféle kapcsolat kihasználását a magyar hatóságokkal. Ez azonban rámutat a visszaemlékezések és a „malenkij robot” kifejezés nagy ellentmondására: ha ténylegesen elhitték volna akár a magyar hatóságok, akár az érintettek, hogy a bácskai kukoricatörés vagy a „kis munka” egyéb indokai igazak, aligha lett volna ekkora jelentősége annak, kinek kell dolgozni mennie.

Munkám alcímében döntési folyamatokról szóltam a civil lakossági jóvátételi munkára való kiválasztásánál: az egyes sze-

mélyek szempontjából a legfontosabb döntés az volt, hogy elviszik-e őket, vagy maradnak. A fentiekben igyekeztem bemutatni, milyen számos különböző tényező járulhatott hozzá ahhoz, hogy valakit kiválazzanak a munkára.

Ez függött attól, hol élt az adott személy, milyen földrajzi és társadalmi-nemzetiségi környezetben. Előbbi a Mohács környékén élők szempontjából volt döntő fontosságú, utóbbi gyakorlatilag mindenütt. Fontos volt az egyén korábbi magatartása, nemzetiségi-politikai kérdésekben való állásfoglalása, noha ennek jelentősége járásonként eltért: „nagynémetként” olyan térségben, ahol ilyenek kevesen voltak, elsőként került valaki mozgósításra, míg német többségű településen akár ki is bújhatott az előállítás alól. Szerepet játszhattak rokoni, baráti, jószomszédi kapcsolatok, vagy épp a vagyoni helyzet, ha az illető a pécsváradi vagy a hegyháti járásban élt; ugyanitt fontos volt az egyén saját személyisége: kerülte-e a megelőző években a hatóságokkal való konfrontálódást, vagy éppen ellen mert-e szegülni valamely parancsnak? Mindennek azonban semmi jelentősége nem volt az olyan járásokban, mint a siklói vagy a szentlőrinci, ahol a mozgósítandók meghatározott köre olyan szűk volt, hogy szinte kizárólag azokra illett rá, akiket aztán ténylegesen deportáltak is a Szovjetunióba, azaz ahol nem lehetett egyik előállítandót egy másikkal kicserélni.

Nem függött a döntés az 1941. évi népszámláláson vallottaktól, ami pedig a felelősséget legalább részben magukra az érintettekre hárítaná vissza és pótolná az eseményekben sokszor nehezen megragadható kauzalitást: azaz hogy elvittek valakit az oroszok, mert németnek vallotta magát 1941-ben (vagy az elvittek fiatalabb korosztályait, az 1941-ben 13–14 éveseket németként írták össze a szüleik). Az 1941-es népszámlálás eredményeire való hivatkozás már az események idején felmerült, noha az nem teljesen világos, hogyan értették a magyar közigazgatási szervek felsőbb szintjei, az alispán és a főszolgabírók 1944 decemberében, hogy a német származás megállapításánál irányadónak ezeket tekintsék a községekben, miközben nekik is tudniuk kellett, hogy ezzel lehetetlent javasoltak.

E téves nézet szívós továbbélése összefügghet azzal az igyekezettel, hogy a felelősség kényes kérdését ne kelljen újragondolni, maradjanak meg a vöröskatonák bűnbaknak. Felelősségről azonban szerintem csak olyan személy esetén érdemes beszélni, akinek döntési és cselekvési szabadsága van; a parancsot végrehajtó katonáknak pedig nyilvánvalóan nem volt. Az egyetlen eset, ahol mégis úgy tűnik, dönthettek úgy, hogy nem teljesítik a mozgósítási parancsot, a mohácsi hídépítés volt; itt azonban egyrészt fontosabbnak bizonyultak a stratégiai-hadi megfontolások, másrészt nagy valószínűséggel az itt kiesett létszámot máshonnan pótolták, tehát tényleges döntési szabadságról nem volt szó.

A végrehajtásban közreműködő magyar hatóságok felelősége nem abban ragadható meg, hogy miért írtak névjegyzéket és miért teljesítették a szovjet rendeletet, hanem abban, hogy hogyan tették ezt. Egy részük döntési pozícióban volt, meglehetősen nagy mozgástérrel, amit számos esetben a legkisebb jóindulat nélkül használt ki személyes sérelmeinek megtorlására, esetleg anyagi vagy más előnyök érdekében, személyes habitusa, műveltsége és egyéb tényezők függvényében.

Az események nagyságrendje és az elszállítottakkal történetek ismeretében ezt a kérdést mindenképpen újragondolandónak tartom. Hangsúlyozom: egyes ilyenképpen megtévedt magyar hatósági személyek egyéni felelősségénél is súlyosabbnak tartom az események szempontjából azét az évtizedekkel korábban gyakorlattá vált magyar nemzetiségpolitikáét, amely a német lakta települések élére magyar egyházi és világi vezetőket állított abból a nem is leplezett célból, hogy azokat a településeket asszimilációra bírja. A községi vezetők kinevezésének elsődleges szempontja akkor nem a helyismeret vagy a többségi nyelv bírása volt, hanem az igazolt nemzethűség. Ez a mindkét fél számára kellemetlen helyzet mérgesedett el az évek során olyannyira, hogy 1944 decemberében a németek mozgósítását elrendelő szovjet csapatok egyes esetekben a bosszú eszközekévé váltak a magyar hatóságok kezében a német kisebbséggel szemben.